

Vallstena kyrka

Karaktärisering 2021

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2022/024569.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Vallstena socken.....	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	11
Nulägesbeskrivning	14
Kyrkobyggnaden.....	31
Kyrkans huvuddrag.....	31
Byggnadshistorik	38
Nulägesbeskrivning	46
Restaureringar	111
Arkeologi	118
Fornlämningar.....	119
Kyrkan	119
Kyrkogården	120
Värdering	120
Allmänt.....	120
Bruksvärden	122
Kyrkobyggnaden.....	123
Kyrkans inventarier	123
Kyrkogården	123
Händelselista Vallstena kyrka.....	125
Lagskydd.....	128
Källor och litteratur.....	130
Otryckta källor.....	130
Tryckta källor.....	130
Kartor	130

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bild databasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

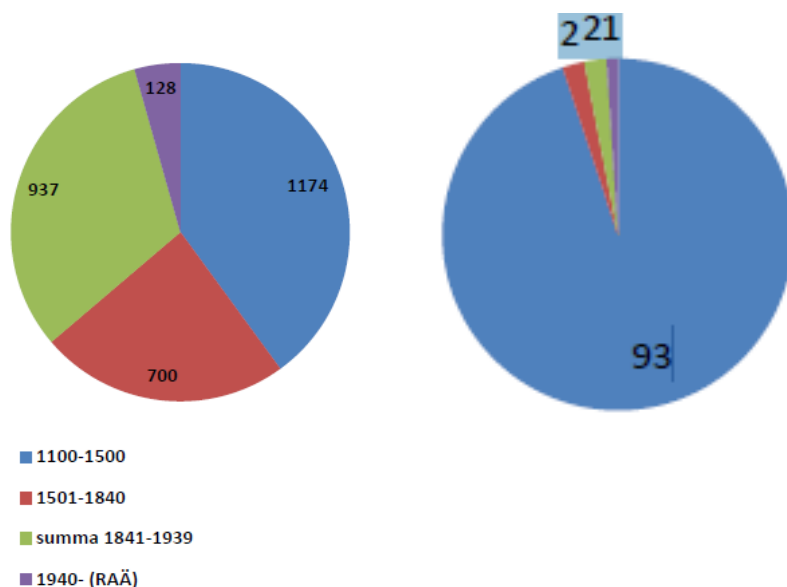
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Vallstena socken

Vallstena kyrka ingår i Norra Gotlands pastorat. Den är belägen på nordöstra Gotland, ca 30 km från Visby. 2020 var antalet invånare i socknen 239.

Kyrkomiljön

Vallstena kyrka och kyrkogård ligger intill landsvägen, i ett fornminnesrikt område, inte långt från det öppna Vallstenarum.

Utanför kyrkogårdsmuren i öster angränsar kyrkogården till ett litet grönområde fram till landsvägen. Förutom några träd finns här en mäktig kalkstenshäll uppallad på mindre stenar. Enligt en av många traditioner skall detta ha varit en ”valsten”, där val uträttades, därav socknens namn Vallstena. Utanför kyrkogårdsmuren i söder finns en öppen kyrkbacke med sockenstuga och rastplats. I väster gränsar kyrkogårdsmuren till en äng och i norr ligger den tidigare skolan och lärarbostaden. På kyrkogårdens norra sida, i dess nordöstra hörn står ett sockenmagasin från 1836.

Vallstena kyrka fotograferad från ovan, sydost 2019. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

Kyrkogården är uppdelad i en äldre och en yngre del utvidgad åt väster som omgärdas av stenmurar. Muren kring den äldre kyrkogården har en ålderdomlig karaktär. I muren finns flera hästbindslen. Den äldre kyrkogården omges en trädkrans med skogs- och tysklönn. I kyrkogårdens västra del finns på den äldre kyrkogården ett upphöjt halvcirkelformat område med gravar. Det har sin motsvarighet på den yngre kyrkogården i form av en minneslund.

Vallstena kyrka fotograferad från ovan, väster 2019. Foto Pär Malmros, Visby stift.

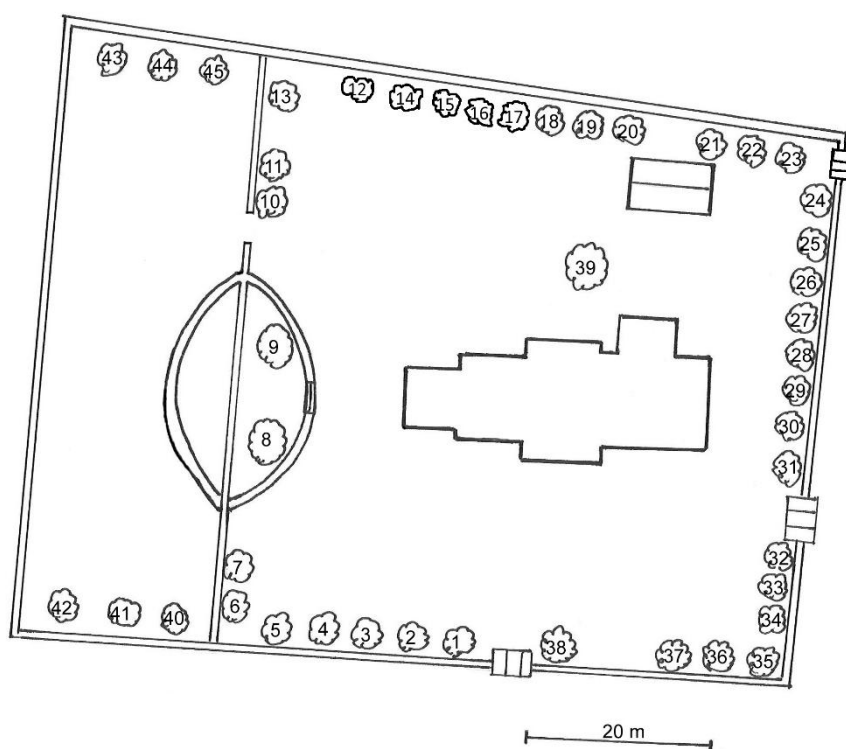
Vallstena kyrka fotograferad från ovan, sydost 2019. Foto Pär Malmros, Visby stift.

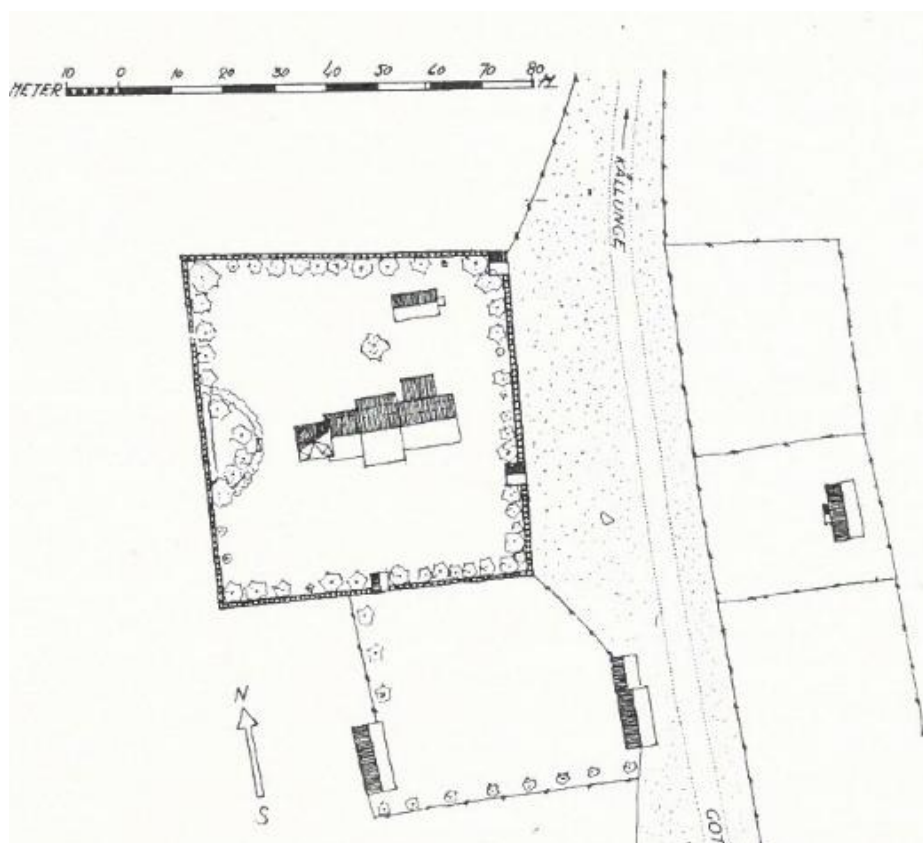
"Kyrkbacken" mellan kyrkan och landsvägen med det stora kalkstensblocket, den så kallade "Valstenen" nära landsvägen. Foto ES 2020.

"Valstenen" där det enligt traditionen skall ha hållits val. Foto ES 2020.

Vallstena kyrka. Situationsplan 2011, reviderad 2021, Gotlands Museum.

Vallstena kyrka. Situationsplan 1921. Sveriges kyrkor 1935.

Historik

Skattläggningskartan från 1753 visar att Vallstena kyrka närmast omges av åkerområden i väster och sydväst, och utanför dessa områden vidsträckta betes- och ängsmarker. På laga skiftes karta från 1878 framgår kyrkogårdens omfattning. Den äldre delen av kyrkogården har idag samma utsträckning som vid den tiden. Kyrkogården utvidgades ut väster 1989. Norr om kyrkan syns sockenmagasinet, uppfört 1836.

Skattläggningskarta 1753.

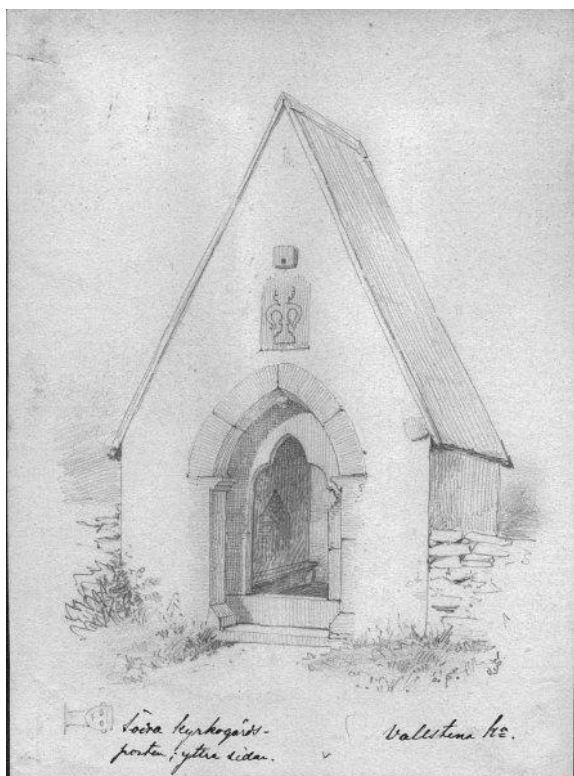
Laga skiftes karta 1878.

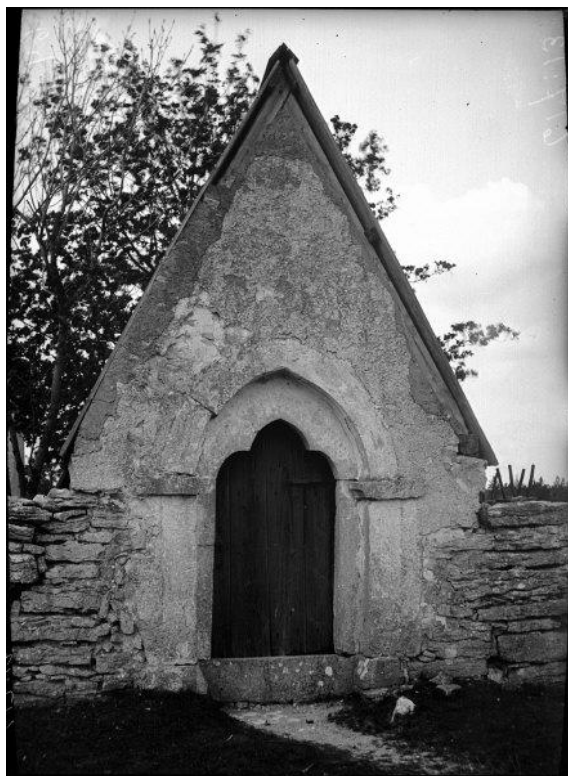
Vallstena kyrkomiljö fotograferad mot norr. På bilden syns kyrkogårdsmuren med två stigluckor samt en trädkrans. Foto J W Hamner 1898 Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad 1926. På bilden syns flera högresta gravvårdar med gräskullegravar omgivna av grus. Foto Samuel Hedlund, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Den södra stigluckan tecknad från söder. Teckning av Olof Sörling 1888. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Den nordöstra stigluckan fotograferad från norr, troligen 1910-talet. Foto Einar Erici Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Den södra stigluckan tecknad från norr av Olof Sörling 1888. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Den nordöstra stigluckan fotograferad mot nordost, okänt datum. Foto okänd Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården har en rektangulär form sedan den utvidgades 1989 åt väster. På den äldre kyrkogården finns vid den västra muren ett halvcirkelformat område med stödmur som ligger något högre än resten av kyrkogården. På den andra sidan muren, på den yngre kyrkogården ligger ett motsvarande utformat område i form av en minneslund.

Kyrkogården omges av en kallmurad kalkstensmur. Muren har en ålderdomlig karaktär runt den gamla kyrkogården, och är upp till 180 cm hög. På utsidan av den norra muren finns tio hästbindslen och på utsidan av den östra fyra. Även den yngre kyrkogården i väster omgärdas av en kallmurad kalkstensmur. Det finns fyra ingångar, tre på kyrkogårdens äldre del och en på den yngre delen. I murverket mellan de båda kyrkogårdarna finns två öppningar, en på var sida av den halvcirkelformade upphöjningen.

De tre ingångarna på den gamla kyrkogården utgörs av medeltida stigluckor av kalksten med tak av tjärade falar, samtliga med sadeltak. Två av stigluckorna finns längs med kyrkogårdens östra sträckning. Den sydöstra luckan är lik den nordöstra men med en enklare utformning. Den tredje stigluckan ligger på den södra sträckningen. Enligt Sveriges kyrkor (SvK) kallades denna ”Likporten”.

Stigluckornas väggar är ut- och invändigt putsade med kalkbruk och vitkalkade. Den södra och nordöstra stigluckan är försedda med ensprångiga portaler av huggen kalksten med dörrblad av stående, tjärade bräder. Den sydöstra stigluckan har en grind av tjärade bräder. På den södra stigluckans slutsten finns ett nedåtblickande skulpterat ansikte. I gaveln finns ett inmurat block med en ristad palm. Därövan finns en skulpterad mask vars mun utgör ett genom rakt genom stenen gående hål (enligt SvK från 1200-talets mitt).

Den yngre kyrkogården har en ingång med en järngrind i tre delar på den södra sidan av kyrkogården.

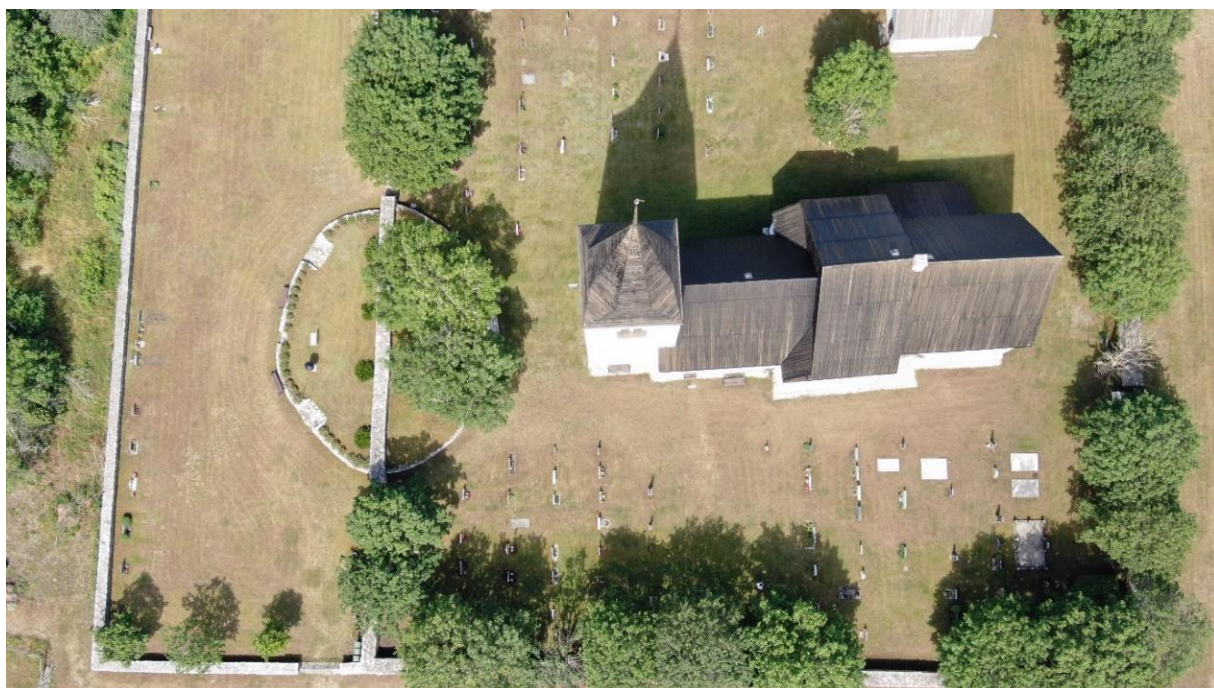
Kyrkogården är gräsbevuxen och gångsystem saknas helt. I kyrkogårdens sydöstra del står ett sockenmagasin, uppfört 1826.

Den äldre kyrkogården omges av en trädkrans bestående av äldre hamlad skogslönn (nr 1-2, 4, 10-12, 14-29, 32-38), äldre hamlad tysklönn (nr 3, 5-7, 13, 22) och äldre hamlad ask (30-31). Det finns tre solitära träd, äldre hamlad ask (nr 8-9, och 39), varav två står på upphöjningen väster om kyrkan och ett träd växer norr om kyrkan. Den yngre kyrkogården omges av en trädrad med lind i söder och norr, yngre träd, friväxande (nr 40-46). (Se situationsplan s. 9).

Det finns gravar väster, söder och öster om kyrkan. Ett område nord-nordost om kyrkan saknar synliga gravar. Den största variationen av gravvårdar finns på kyrkogårdens sydöstra del. På den yngre kyrkogården finns en minneslund anlagd 1989.

Vallstena kyrkogård fotograferad från ovan, den norra delen 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Vallstena kyrkogård fotograferad från ovan, den södra delen med utvidgningen åt väster, 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den södra mursträckningen med stiglucka. Foto ES 2021.

Den norra mursträckningen. Närmast syns ett utstickande hästbindsle. Foto ES 2021.

Murarna kring den äldre kyrkogården har en ålderdomlig prägel med sten av varierande storlek. Foto ES 2021.

Hästbindsle i den norra muren. Foto ES 2021.

Den sydöstra stigluckan fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den sydöstra stigluckan fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den nordöstra stigluckan fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den nordöstra stigluckan fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den södra stigluckan fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den södra stigluckan fotograferad från norr. Foto ES 2021.

Den södra stigluckans gavel med inmurade stenar. På det undre blocket finns ett palmettmotiv och över detta ett skulpterat ansikte. Foto ES 2021.

På den södra stigluckans yttre slutsten finns ett nedåtblickande skulpterat ansikte. Foto ES 2021.

Sockenmagasinet uppfört 1836. Foto ES 2021.

Den norra delen av kyrkogården. I den nordöstra delen närmast sockenmagasinet saknas synliga gravar. Foto ES 2021.

I den nordvästra delen av kyrkogården finns ett flertal gravar. Foto ES 2021.

II den nordvästra delen av kyrkogården finns en grupp barngravar. Foto ES 2021.

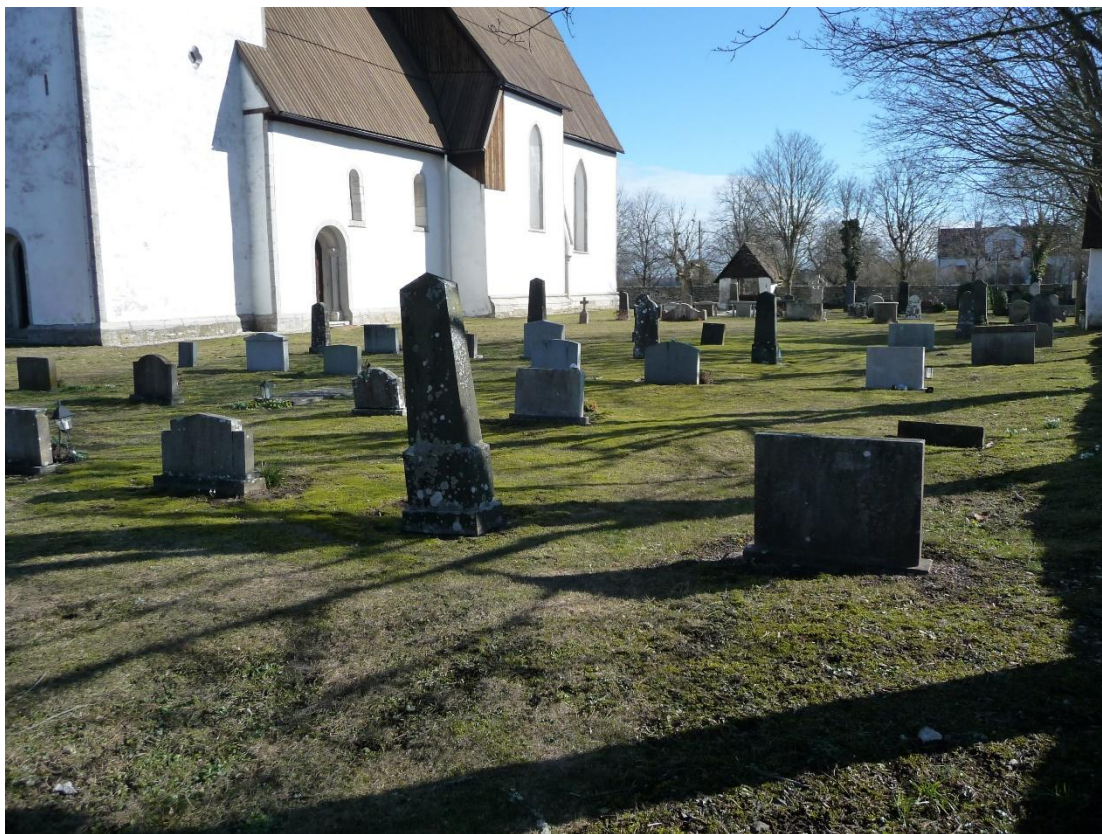
Den östra delen av kyrkogården fotograferad från nordväst. Foto ES 2021.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Området öster om koret saknar synliga gravar. Foto ES 2021.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den södra och sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den västra delen av kyrkogården med et upphöjd halvcirkelformat område med gravar. Foto ES 2021.

I det upphöjda området vilar flera häradshövdingar och häradsdomare. Se nedan Foto ES 2021.

Stor stenhäll vid den västra muren. Foto ES 2021.

Den östra öppningen mellan den äldre och yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Ingången från söder till den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den yngre kyrkogården, anlagd 1989, fotograferad från norr. Foto ES 2021.

Minneslund i den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Grusgrav omgärdad av stenram och järnstaket från 1920-1930-talet. Stående gravvård i svart granit med symmetriskt spetsig ovandel. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Stående kalksten på hög sockel med bågformad ovandel från 1889 över familjen Gutenberg. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och att det är en familjegrav där alla namn ange på gravvården. Foto ES 2021.

Gravvårdar på upphöjningen väster om kyrkan. Här vilar bland annat flera häradsdomare. Utpekade som kulturhistoriskt värdefulla genom sin utformning, att de är tidstypiska och person- och lokalhistoria. Foto ES 2021.

Stående röd kalksten med spetsig hjässpunkt och 'horn' på sidorna från 1874. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2021.

Gravvård i kalksten från 1857. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2021.

Stående ringkors i kalksten från 1926. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Stående rektangulär granitvård på bred hög sockel med ett fristående kors på toppen. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning, yrkestitel och anknytning till socken. Foto ES 2021.

Liggande kalkstenshäll med bronsringar i varje hörn från 1970 över Arvid Ohlsson. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och lokal- och personhistoria. Foto ES 2021.

Kors i röd kalksten på hög sockel från 1900. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Vallstena kyrka har en säregen profil. Den är av den typ som på Gotland benämns klövsadelskyrka för att koret är högre än långhuset, men här har även långhusets östra del större höjd och bredd än långhusets övriga del. Orsaken är att en äldre, romansk stenkyrka, började byggas om österifrån under gotisk tid och att man därvid även uppförde första delen av det nya långhuset. I några andra kyrkor valde man i stället att ansluta det nya koret och det gamla långhuset med en provisorisk anslutning av det äldre långhusets höjd, som i Halla och Garde. Men samma utseende som Vallstena har tidigare Fole och några till kyrkor haft. Före 1700-talet var det nya långhusets takvinkel därtill brantare. Kyrkorummet utmärks huvudsakligen av den med rikt kvaderstensmönster målade äldre triumfbågen med en kolonn alldeles bakom samt det medeltida retablett under trefönstergruppen i öster.

Exteriör från sydöst. Foto ES 2021.

Exteriör från
nordöst. Foto ES
2021.

Exteriör från söder
ur fågelperspektiv.
Foto Pär Malmros
2019, Visby stift.

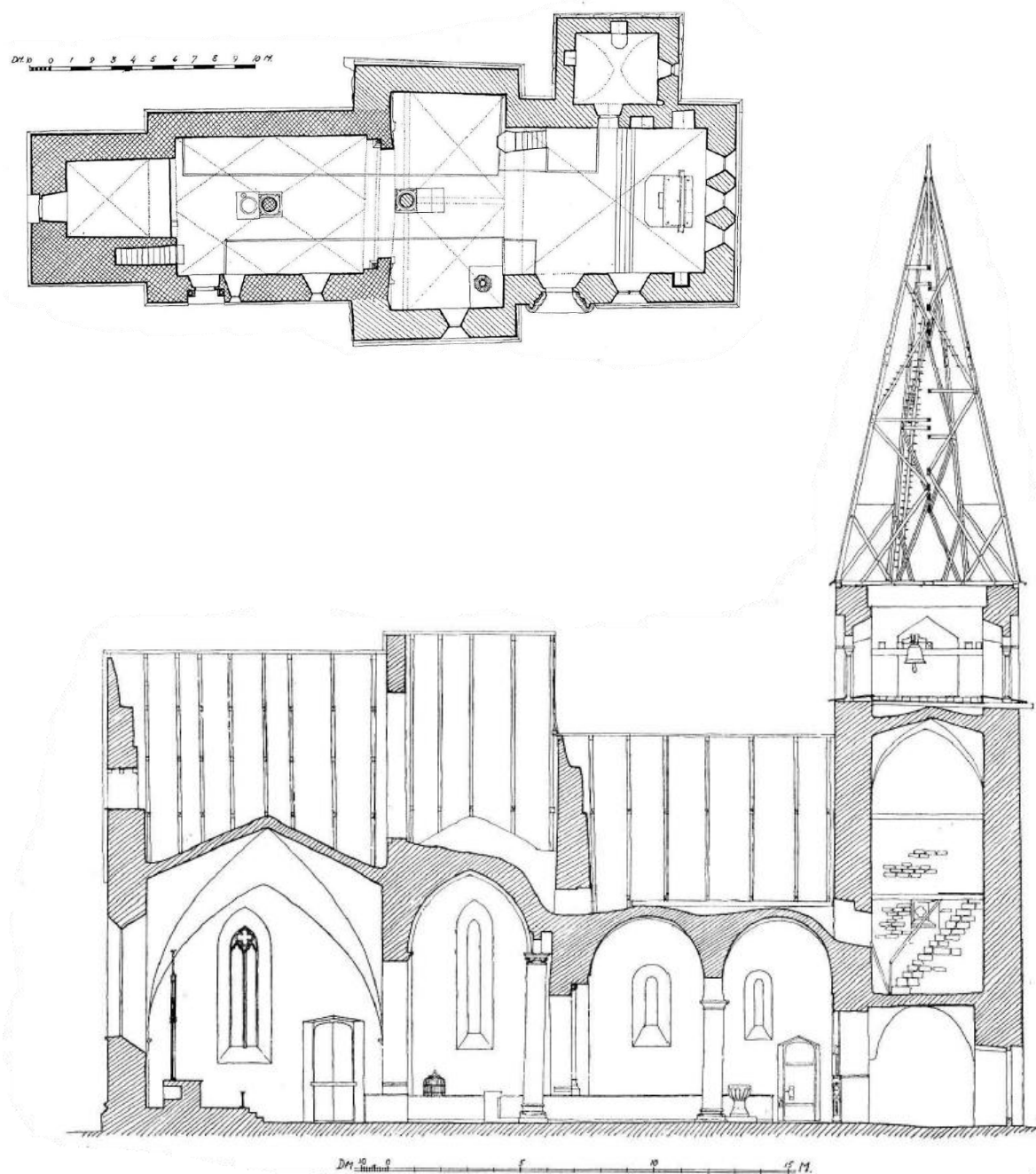
Exteriör från norr ur fågelperspektiv. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

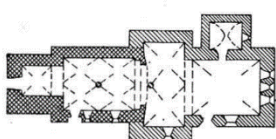
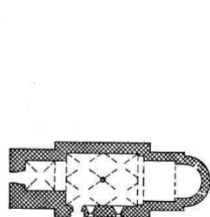
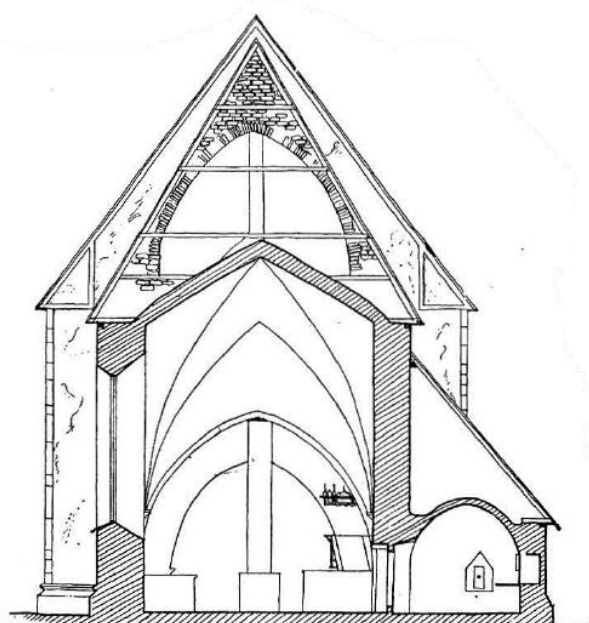
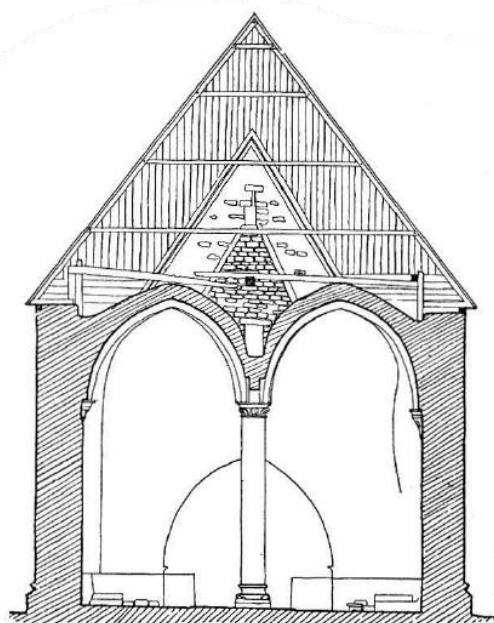
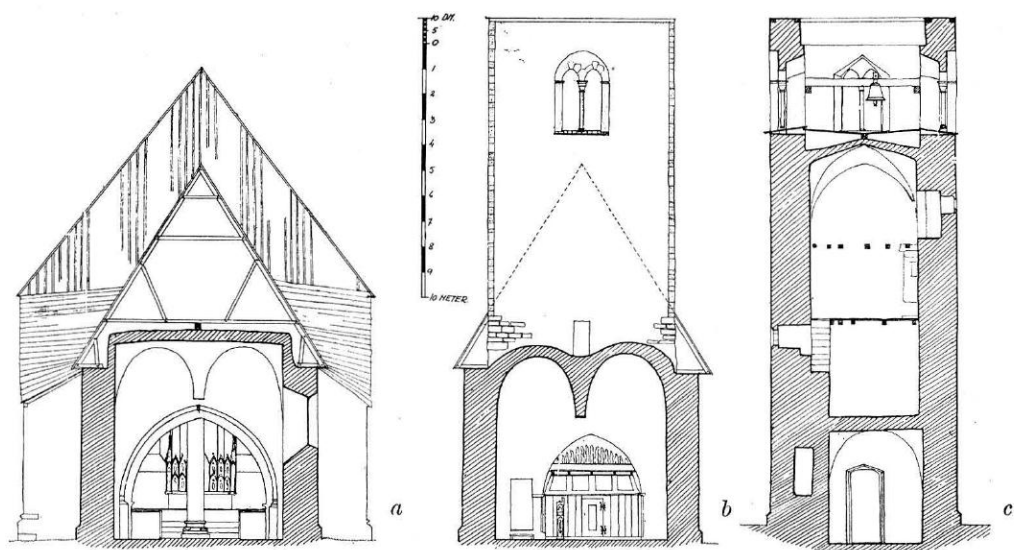
Exteriör från sydväst och nordväst. Foto JL respektive ES 2021.

Fasader mot söder och öster. Ritning Jan Utas. Efter Vård- och underhållsplan 2006.

Plan och längdsektion mot söder. Byggnadsperioderna i planen avser: krysskafferat, 1200-talets början och snedskafferat 1200-talets slut. Vid restaureringen 1957 avlägsnades väggen för ringkammaren, orgelharmoniet vid den östra kolonnen samt kaminen. Sakristian byggdes till åt väster med en trappa till ett pannrum i en nybyggd källare. I sektionen saknas murtrappans mynning i första våningens sydvästra hörn, södra ljudgluggens bågar samt skorstenen. Uppmätningar av Sten Wennerström och Adolf Niklasson 1921. Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II (1935).

Tvärsektioner av det romanska långhuset mot öster (a), väster (b), tornet mot väster (c) samt av det gotiska långhuset mot väster med det romanska korets höjd och bredd (mellan sockelstenarna) synlig och koret med sakristian mot väster. Uppmätningar av Sten Wennerström och Adolf Niklasson 1921. Nedan till vänster principrekonstruktion av kyrkans ombyggnad. Den romanska kyrkan hade ursprungligen smalare triumf- och tornbågar. Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II (1935).

Grundmurar till det romanska koret, sett mot väster med långhusets sydöstra hörn synligt. Till höger grundmur till det södra vederlaget i den romanska kyrkans ursprungliga triumfbåge, som var betydligt smalare än den nuvarande. Foto Evald Gustafsson 1957, ATA.

Grundmurar till norra delen av den romanska kyrkans absid, sedd mot nordväst. Foto Evald Gustafsson 1957, ATA.

Byggnadshistorik

Öster om det romanska långhuset har kyrkan haft ett smalare kor med absid. Absidens sockelstenar syns i sakristians fasader och det rivna koret avtecknar sig på det äldre långhusets östra gavel. Kring triumfbågen syns brottytor och på vinden finns avtryck som visar korets takvinkel samt att det hade en takkam pånocken. Spåren i kyrkorummet framgår också av fotografier före restaureringen 1897 då de omsorgsfullt täcktes med ett tjockt lager puts med slät yta. Koret byggdes sannolikt omkring år 1200, vilket kan tala för att det funnits en äldre kyrka på platsen under 1100-talet, även om inga spår av en sådan har hittats, och kyrkan saknar äldre inventarier. Likheter i behugningen mellan de bevarade sockelstenarna och det bevarade romanska långhuset talar för som mest ett kort mellanrum i tillkomsttid mellan dem. Långhuset och tornet tillkom i ett sammanhang och har daterats till 1200-talets början. Tornets övre delar, med det övre tornvalvet som har en lite yngre form med högre resning än det nedre och ljudgluggarna med sin svagt antyda spetsbågeform, synes dock ha färdigställts några årtionden senare, även om något tydligt byggnadsuppehåll inte framgår. Årsringsdatering av några av de ursprungligt infogade ekbjälkarna i klockrummet talar för att de tillkom först i slutet av 1250-talet och in på 1260-talet (Bråthen 1995 och 1998).

Kanske kan långhusets valv ha varit ett tillägg till den ursprungliga planen, då vindsingången från tornet är placerad under valven, men i linje med hur ett sannolikt trätak borde varit placerat på sträckmurarnas krön. Tornets inre murning, med rakt murade hörn, pikhuggna ytor är omsorgsfullt utförd för att vara ett utrymme som inte skulle besökas, även om detta förhållande inte saknar motsvarigheter i andra kyrktorn. Någon öppning mot kyrkorummet finns inte, som kunde ha motiverat det fina utförandet med att första rummet skulle fungera som läktarvåning eller kapell. På andra sidan muren sitter istället en valvkonsol. Murverket blir något enklare i tornets övre del.

Några årtionden efter att långhuset avslutade, vid 1200-talets mitt, kanske samtidigt med att tornet fullbordades, moderniserades interiören. Då vidgades triumfbågen, så som skedde i flera andra kyrkor, till det äldre korets fulla bredd och den höjd som långhusvalvens konsol tillät. Den nya bågen fick spetsbågig form och en profilering, vars rundstav högs i trä, samt en ännu bevarad och aldrig överkalkad kvaderstensdekor. Bortsett från det rivna koret samt att fönstren förlängdes nedåt 1897 är den romanska byggnadskroppen intakt sedan denna tid. Till den kyrkan anskaffades dopfunten vid 1200-talets mitt. Till kyrkans mer märkliga föremål hör den uppsättning av möbler som nu finns på Statens historiska museum och som fanns kvar i kyrkan till 1906. Möblerna brukar dateras till 1200-talet och bör därigenom ha stått i den romanska kyrkan.

Den romanska kyrkan kom dock inte att bli långlivad i sitt fullbordade skick. Redan vid seklets slut inleddes en planerad ombyggnad som kunnat ersätta hela kyrkan med en ny. Det äldre absidkoret omgärdades av ett nytt kor och östra delen av ett nytt långhus. Sannolikt var inget större byggnadsuppehåll planerat och anslutningen mellan det nya och gamla är mera provisorisk än vad den är i några andra kyrkor och är delvis utförd i trä. Samtidigt visar utseendet en byggnadsperiod som några andra kyrkor genomgått, innan det nya långhuset fullbordades.

Det mera vanliga i kyrkor, när planen var att bygga en ny och längre kyrka invid ett äldre torn, synes ha varit att långhusets murar förlängdes provisoriskt eller att det gamla koret fick stå kvar

helt eller delvis, som ett trängre mellanparti. Övergångslösningen i Vallstena är mera ovanlig om än, som nämnts, inte unik även om den endast här finns bevarad.

Av den nya gotiska kyrkan byggdes koret och en tredjedel av långhuset, vilket ger en god fingervisning om hur kyrkan var tänkt att se ut, om man tänker på att långhuset skulle ha högre takvinkel. Sannolikt var avsikten att tornet skulle behållas, åtminstone inledningsvis, så som skedde i till exempel Fole, där långhusets östra travé tydligt kan avläsas som äldre än resten. Det gotiska långhusets murar skulle byggas kring det romanska innan det revs. Kolonnen skulle sannolikt behållas, antingen på plats eller muras upp igen något åt öster för att få mera regelbundna valvtravéer, men höjas ett stycke. Den östra kolonnen har gjorts så pass snarlik den äldre västra att efterliknandet annars synes ha varit onödigt. Tornet skulle sedan rivas och ersättas av ett nytt, som i Dalhem, eller byggas på till större höjd, som i Ekeby.

Emellertid avstannade arbetet efter denna etapp. Även om flera gotländska kyrkor på liknande sätt är ”avbrutna” i en ombyggnadsprocess och kyrkan i Vallstena har provisoriska träavtäckningar synes omsorg ha lagts på att varje etapp skulle utmynna i ett fullt utrustat, omslutet kyrkorum. Troligen var det ett starkt grundkrav mellan församling och byggmästare att kyrkan vid avrundat arbete skulle vara brukbar, om än i provisorisk form. Inga öppningar brukar finnas i öns kyrkor där väder och vind kan spela fritt och knappt heller några ofullbordade partier som lämnats i ruiner, även om senare tider också kan ha städat undan sådana spår eller nödtorftigt fyllt i vad som saknades. Ett annat krav bör ha varit att någon del av kyrkan skulle vara brukbar för mässa även under byggnadsarbetet. Att föra ihop de olika delarna under ombyggnadsprocessen gjorde då att det hela tiden var samma kyrkorum som brukades och inte ett helt nytt som byggdes vid sidan av det gamla.

I några kyrkor synes ombyggnadsskedet närmast medvetet ha permanentats, såtillvida att den nya delen försetts med sockel runt om eller sammanfogats med den gamla så väl att det är osäkert om man verkligen avsåg att gå vidare. Så är det inte i Vallstena, som istället visar hur byggmästaren hanterat det lite kritiska momentet det innebär att lämna en byggnad innan den fått sin statiska fullbordan och samtidigt förbereda att det gamla och nya kan länkas ihop. Den murklack som finns på södra och norra sidan under trätaget synes till exempel inte vara slumpmässig. Den slutar med en rak avsats på långhusmurens halva höjd, vars syfte är att inte skapa en alltför sårbar vertikal stötfog mellan den gamla och det nya, utan låta den nya muren med sin tyngd delvis vila på den gamla. I norra sidans sockel ses också hur en av grundstenarna markerar fortsättningen. Den nya kolonnen och bågarna är resta med gamla långhusgaveln som sidostöd.

Det nya koret och påbörjade långhuset påbörjades sannolikt vid 1200-talets slut och byggnadsetappen avrundades sannolikt ett stycke in på 1300-talet. Årsringsdatering talar för att vissa daterade virken lades in under 1320-talet (Bråthen 1995 och 1998). Till den ombyggda kyrkan anskaffades några ännu bevarade inredningsföremål. Retablet (altartavlan utan dörrar) på altaret anskaffades i anslutning till korbygget och dess proportioner synes vara anpassade till trefönstergruppen. Hur sidotourellerna, som har lite annan utformning, varit placerade från början är inte känt. Rester av en krucifixpiedestal och en apostlabild i trä kan också vara från korets första tid medan ytterligare träskulpturer sannolikt tillkom inom det dryga århundradet efteråt. Tre påträffade altarskivor talar för att ett altare även fanns utöver de sedvanliga två sidoaltarna. Sannolikt då ett centralt placerat altare vid triumfbågen. Förmodligen flyttades sidoaltarna över till den nya triumfbågen när kyrkan stod klar efter ombyggnaden så att den övertog den gamlas roll.

Vid 1400-talets mitt försågs kyrkan med kalkmålningar av den så kallade Passionsmästaren. Bevarade rester finns i ringkammaren, vilket visar att den inte var avskild från resten av kyrkorummet vid den tiden. Ett äldre foto visar att rester av liknande målningar även syntes på korets norra sida före 1897.

Under 1600-talets senare del förnyades inredningen delvis. Retablet målades om på 1600-talet och 1669 anskaffades predikstolen. Troligen fanns någon typ av bänkinredning före den nuvarande. En skriftestol (?) i koret med skulpterade krön, synlig i fotografi före 1897, kan möjligen vara från sent 1600-tal. Under 1700-talets förra hälft och mitt förnyades kyrkorummets karaktär. Väggarna försågs med den rankornamentik som rekonstruerades 2009, ny altartavla anskaffades och hela kyrkorummet fick i ett sammanhang ny bänkinredning. Senare under 1700-talet fick sakristian nya möbler. Att omsorg ändå visades den äldre inredningen framgår av att det medeltida retablet hängdes på norra korväggen och att den medeltida möbelgruppen finns bevarad liksom flera av de medeltida träskulpturerna. Vid något tillfälle, kanske under 1700-talet, byggdes den skärmvägg i tornbågen som fanns kvar till 1930 (?) och som på tidigare sedvanligt sätt i gotländska kyrkor avskilde rummet till magasin.

Kyrkans fasader fick spritputs, kanske under 1800-talets förra hälft. Några övriga större förändringar förefaller inte ha skett under 1800-talet förrän den genomgripande inre restaureringen 1897. En ovanligt rik uppsättning fotografier av Kungl. Vitterhetsakademiens fotograf Olof Sörling antyder att kyrkan uppmärksammades för sina bevarade medeltida inventarier. Restaureringens främsta ingrepp var att murarna täcktes med en tjock och slät puts, sannolikt för att ge ett mer städat och prydligt uttryck samt för att lyfta fram den medeltida arkitekturen. 1700-talets rankornamentik kom härigenom att döljas eller spolieras men paradoxalt nog, med tanke på det tydliga intresset för kyrkans medeltida föremål, även resterna av medeltida kalkmålningar och de tydliga byggnadsspår från det gamla koret som fanns på den romanska triumfbågmurens östra sida. Samtidigt målade inredningen i träådring och fönstren fick färgat glas. Ett större ingrepp var också att de ursprungliga romanska fönstren förstörades nedåt, sannolikt för att ge bättre belysning i kyrkans västra del. Då eller något senare installerades kamin i gotiska långhusdelens sydöstra hörn med skorsten över taknocken.

Ytterligare förändringar skedde 1906-07. Den medeltida möbelgruppen såldes då till Statens historiska museum medan retablet restaurerades av Carl Wilhelm Pettersson och återuppsattes på altaret istället för 1700-talets altartavla som 1938 placerades på norra muren. Orgel anskaffades 1930 istället för orgelharmonium och placerades i ringkammaren efter ritningar av Erik Fant efter att skärmväggen till ringkammaren rivits och delar av den återanvänts kring orgelpodiet.

En genomgripande restaurering företogs 1957 efter förslag av arkitekt Bengt Romare. Spritputsen på fasaderna ersattes av slät kalkcementputs. Trätaken på gotiska långhusdelen fick delvis ny form. Golvet lades om och rester av det romanska absidkoret frilades. Bänkinredningens äldre färger togs fram. Väggar och valv rengjordes. I ringkammaren framtogs äldre kalkmålningar. Orgeln flyttades till långhusets nordvästra hörn så att ringkammaren införlivades med kyrkorummet. Delar av bänkinredningen i kyrkans östra del återuppsattes inte efter golvarbetet. Kyrkan fick elektrisk belysning och ny uppvärmning med ny skorsten. Sakristians yttre tillbyggdes åt väster för att ge rum åt trappa till pannrummet i en nygrävd källare samt för att skylla den nya skorstensstocken till taket.

En utvändig restaurering ägde rum år 2000 efter förslag av arkitekt Jan Utas med Byggnadshyttan på Gotland som entreprenör varvid fasadputs och yttertak sågs över. Under samma ledning restaurerades interiören 2009, varvid ytor konserverades och rengjordes och 1700-talets rankdekor rekonstruerades utifrån äldre foton och påträffade spår.

Exteriör av det romanska långhuset och tornet från söder innan fönstren förstörades nedåt. Fönstren är av okänd anledning olika stora. Foto Olof Sörling, troligen ca 1890, ATA.

Exteriör från söder. Foto Olof Sörling, troligen ca 1890, ATA. Det romanska långhusets fönster har ännu kvar sin ursprungliga storlek. Fönstersmygarna är putsade, delar av korfönstrets masverk är igensatt. Ett träd växer vid korportalen.

Exteriör från nordöst. Foto Olof Sörling, troligen ca 1890, ATA.

Exteriör från sydväst innan de romanska långhusfönstren förstörades. Foto (Olivia Wittberg?) troligen från 1890-talet, GotMus (GFF973_2).

Exteriör från sydöst. Foto J. W. Hamner 1898, ATA.

Exteriör från sydöst. Foto Alma Elisabeth Lundgren ca 1900, GotMus, (GFF973_1).

Exteriör från sydväst efter att fönstren förstörats och en skorsten placerats över det gotiska långhusets gavelröste. Till höger långhusportalen och det västra av långhusets fönster, där det framgår att det är förlängt nedåt men med återanvändande av solbänken. Foto Einar Erics, sannolikt omkring 1915, ATA.

Exteriör från söder. Foto Samuel Hedlund 1926, ATA.

Exteriör från söder. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans yttre visar en varierad uppdelning av exteriören på flera olika byggnadsvolymer, genom den påbörjade ombyggnaden omkring år 1300 då nytt kor och första delen av ett nytt långhus byggdes intill den kvarstående knappt sekelgamla kyrkans långhus och torn. Den visar på ett pedagogiskt sätt upp skillnaden mellan romansk och gotisk arkitektur i det gotländska kyrkobyggandet, med tornets lätt spetsbågiga ljudgluggar som ett exempel på en övergångsstil. Trots exteriörens variationer täcks hela kyrkan av vit puts och faltak med huggen sten i omfattningar, socklar och hörnkedjor. Avvikande partier är den förhöjda långhusdelens träpanel ovanför yttertaket samt tornhuven med liggande panel. Fönstren är av olika typ, från små romanska fönster i det äldre långhuset (förstorade nedåt något på 1800-talet) samt gotiska fönster i övriga byggnaden, där det södra korfönstret utmärker sig genom sin rikare form med masverk. Portalomfattningarna byggs upp som perspektivportaler med bågar i flera språng, försedda med kolonnetter utom i den enklare tornportalen, långhuset romanskt rundbågig och korets gotiskt spetsbågig. Av portalerna är korportalen störst och har mest dekorerad omfattning med reliefprydda kapitäl och rundade baser, medan den äldre södra långhusportalen utgör huvudingång. I stort sett är alltså kyrkans ingångar och fönsteröppningar bevarade sedan medeltiden, även om glasets färg och form är förändrad. Socklarna kring de romanska delarna har enkel skråkant och kring de gotiska en kraftigare profil och rundstav, utom kring sakristian där rundade äldre sockelstenar använts från den romanska kyrkans rivna absid.

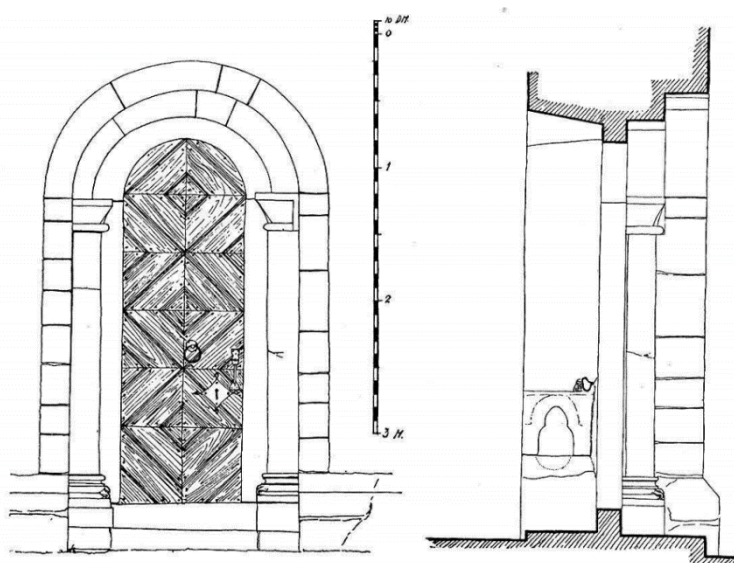
Exteriör av kyrkans romanska del från sydväst. Foto JL 2021.

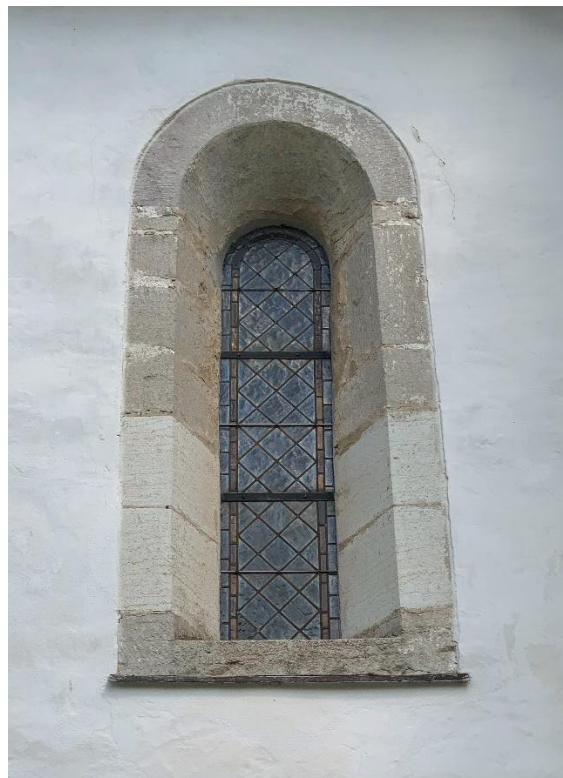
Exteriör av kyrkans romanska del från nordväst. Till höger tornportalen, 1200-talets början. Foto JL 2021.

Södra fasaden av det romanska långhuset samt av det romanska och det påbörjade gotiska långhuset. Foto JL 2021.

Långhusportalen, 1200-talets början. Foto JL 2021. Elevation och sektion. Uppmätning av Sten Wennerström och Adolf Niklasson 1921. Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II (1935).

Det romanska långhusets fönster. Kompletterade stenar skiljer sig från de andra. Foto JL 2021.

Anslutningen mellan det gotiska och det romanska långhuset på norra (övre bilden) respektive södra sidan (nedre bilden). Foto JL 2021.

Det gotiska långhuset och koret från söder och sydöst. Foto JL 2021 respektive Pär Malmros 2019, Visby stift.

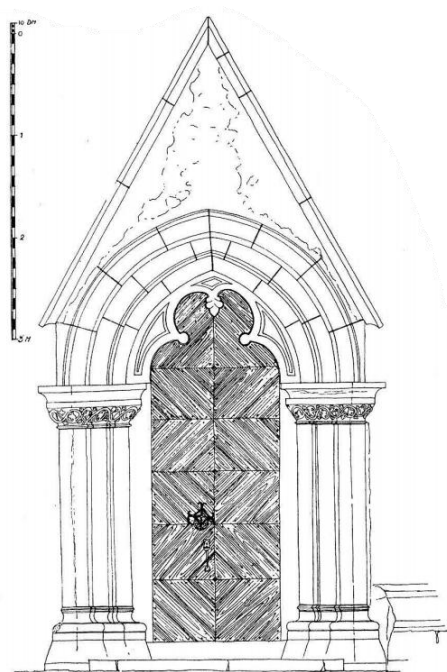
Utsnitt av den gotiska delens fasad för att ge en uppfattning om dess stilkaraktär. Fönstren är samtida, men varierar sig ändå genom att det ena är ett avlångt lansettfönster, det andra ett med mittpost tvådelat masverksfönster. Foto JL 2021.

Korportalen, 1200-talets slut. Foto JL 2021.

Korportalens västra och östra kapitälband. Foto JL 2021. Nedan uppmätning av Sten Wennerström och Adolf Niklasson 1921. Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II (1935).

Korportalens västra och östra basband. Foto JL 2021.

Det gotiska långhusets
fönster, södra korfönstret
samt de tre fönstren i
öster. Foto JL 2021.

Korets östra gavelröste med lastöppning. Till höger koret, det gotiska långhuset och sakristian från nordöst. Foto JL 2021.

Sakristian från nordöst samt sakristians fönster mot öster. Den huggna omfattningen är sannolikt återanvänd från den romanska kyrkans kor. Foto JL 2021.

Sakristians sockel på östra och norra sidan med infällda rundade återanvända sockelstenar som visar att det romanska koret hade absid. Foto JL 2021.

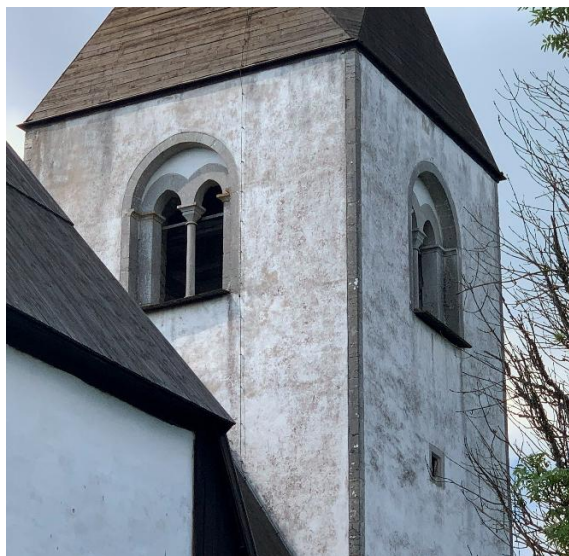
Tillbyggnad från 1957 på sakristians västra sida för trappa till pannrum under sakristian, sedd från nordväst. Till höger den fönsterlösa nordsidan sedd från sydöst. Foto JL 2021.

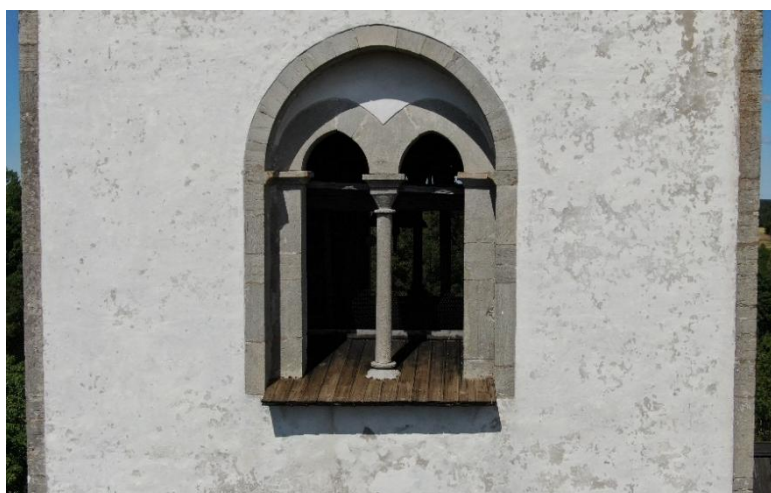
Takets och det i trä byggda gavelröstets utformning mellan gotiska och romanska långhuset, på norra respektive södra sidan. Foto JL 2021.

Motsvarande parti före 1957 års restaurering. Träöverbyggnaderna hade tidigare en något slumpmässigt oregelbunden utformning men gavs på 1950-talet en mer stringent form med släta plan som möter varandra i raka linjer och fler vertikala väggar i trä. Detaljer av foton av Olof Sörling och Einar Erics, troligen omkring 1890 respektive ca 1915, ATA.

Klockvåningen från nordöst och sydväst. Foto JL 2021 respektive Pär Malmros 2019, Visby stift.

Den östra och södra ljudgluggen. Foto JL 2021 respektive Pär Malmros 2019, Visby stift.

Ljudgluggarna före restaureringen 1957 med till stor del överputsad omfattning. Detalj av foto av Olof Sörling, troligen omkring 1890, ATA. Till höger fyrpassformad ljusglugg i tornets södra fasad. Foto ES 2021.

Interiör

Kyrkans säregna form avtecknar sig tydligt i kyrkorummet genom dess uppdelning på olika delar i längdriktningen. I interiören är dock den äldre triumfbågen med sin rika dekor det som kanske tilldrar sig särskild uppmärksamhet utöver koret med sina tätt ställda fönster bakom altaret. Kyrkan täcks helt av murade medeltida kryssvalv, burna av runda kolonner, och placerade på olika nivåer utifrån rummets olika delar. Genom rummets längdriktning, triumfbågarna i följd efter varandra, de kraftiga kolonnerna och korfönstren i fonden får rummet en särskild karaktär.

Den äldre triumfbågens dekor av kvaderstensmönster i olika färger och med en kransliknande bård av bågar från 1200-talets mitt har aldrig varit överputsad, vilket är mycket ovanligt. I övrigt förekommer medeltida kalkmålningar som ett sparsamt inslag i ringkammaren, om än ovanligt bland öns ringkammare av mindre storlek. Målningarna är från 1400-talets mitt och utförda av Passionsmästaren. Den rankdekor som utgår från altärväggen och löper längs sidoväggarna utfördes 2009 efter förebild från en tidigare dekor från omkring 1700. Alla fönster är samlade till södra och östra sidorna medan kyrkorummets norra helt saknar ljusöppningar. Golvet är av trä, utom koret som har stengolv.

Ingången till sakristian ligger på korets norra sida. Sakristian täcks av ett tunnvalv med svagt spetsbågig form, har ett ursprungligt fönster i öster och en murnisch i norr. Uppgången till tornet sker genom murtrappa i tornets södra mur med början från långhuset. Tornets första övervåning har ett omsorgsfullt murverk med pikhuggna ytor, vilket präglar även nästa våning. En högt liggande öppning i öster, leder till långhusvinden. Längs södra muren går en öppet liggande trappa, placerad ovanpå den förtjockning av muren som det nedre trapploppet skapade. Nästa våning har åt öster avtryck av en tidigare, äldre inbyggnad med träväggar. Tornet saknar dock till exempel lastöppningar för att transportera in och ut föremål att förvara. En murtrappa leder uppåt i tornets norra mur. Bjälkar vilka saknar golv men har uttag och bearbetning, sannolikt för en annan tidigare funktion. Över detta ligger ett kryssvalv. Murarna har breda fogar, men mot söder och i tornets övre del glesare, dels för ett tidigare fuktgenomslag, dels kanske för att tornets övre delar är murade senare än de nedre. Klockvåningen har kraftiga ekbjälkar mellan klockorna, varav några daterats till 1320-talet. Ovanför en avsats tar tornhuven vid, en från fyrkant till åttkant övergående form.

På kyrkvinden bildar det romanska långhuset ett eget vindsrum genom att dess östra gavel är bevarad intakt. På dess östra sida syns därför tydliga avtryck av det romanska korets tak och med takkam. Få medeltida takkammar finns bevarade. Det gotiska långhusets och korets vindar hänger samman och har små och lågt liggande skrymslen över de murade förtagningsmurar. En port i korets östra gavel synes vara en ursprunglig lastport.

Interiör mot öster. Foto JL 2021.

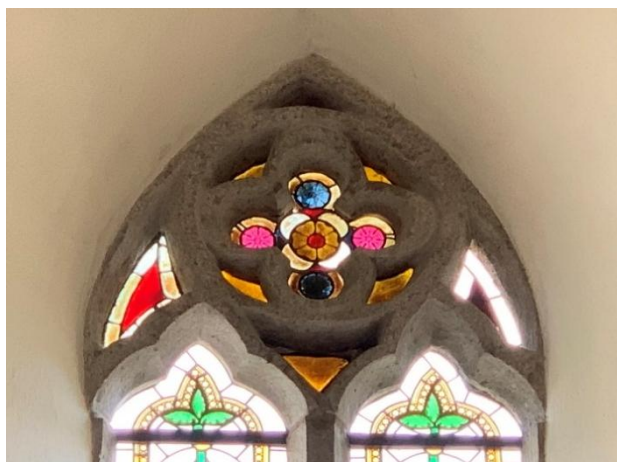
Interiör mot öster. Foto JL 2021.

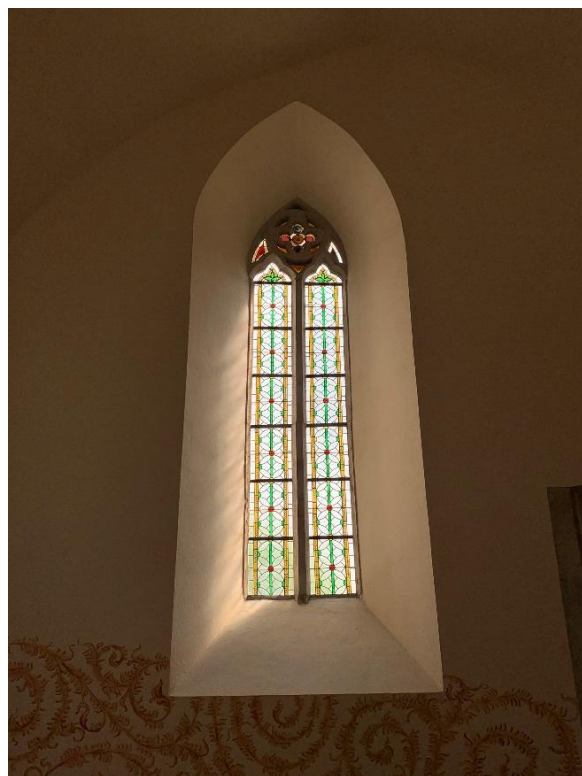
Interiör mot väster. Foto JL 2021.

Interiör av koret mot öster. Akantusmålningarna utfördes 2007 som rekonstruktion av år 1897 borttagna målningar från omkring 1700. Glasmålningarna är från 1890-talet. Foto JL 2021.

Interiör av koret mot väster med utblick i det avlånga kyrkorummet. Nedan medeltida glasmålningar i södra korfönstrets masverk. Foto JL 2021.

Korets valv, sett underifrån mot nordöst. Till höger korets södra fönster. Foto JL 2021.

Ingång till sakristian från koret respektive in till koret från sakristian. Foto JL 2021.

Interiör av sakristian mot nordöst och väster, samt väggskåp i norra muren. Foto JL 2021.

Interiör av det gotiska långhuset mot öster. Foto JL 2021.

Interiör av den gotiska långhusdelen mot väster. Nedan vy mot väster, snett uppåt. Foto JL 2021.

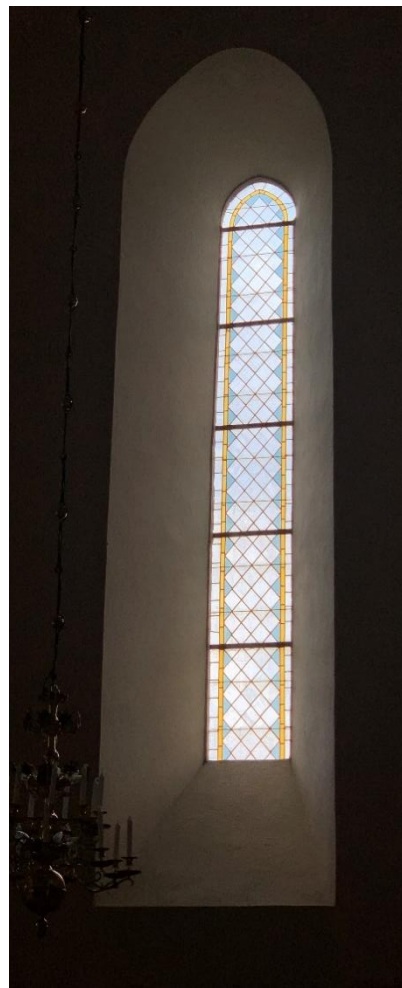

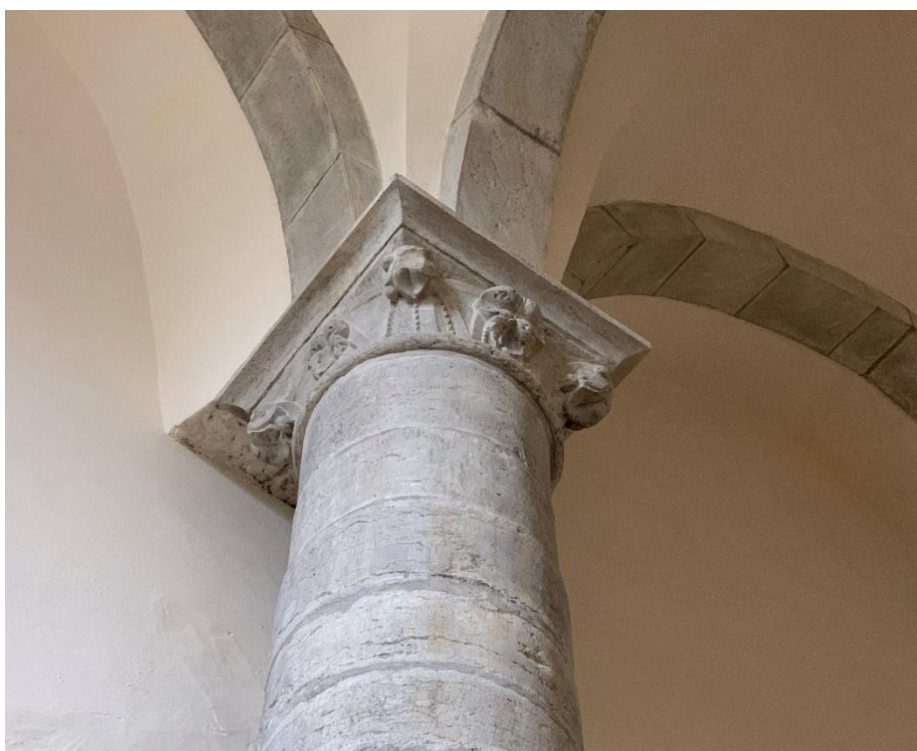
Den gotiska långhusdelen sedd mot nordväst mot valvet och mot muren. Foto JL 2021.

Den gotiska långhusdelen sedd mot sydöst och uppåt mot sydväst. Foto JL 2021.

Den gotiska långhusdelen. Vy mot söder längs med den äldre triumfbågsmuren. Till höger fönstret. Nedan kolonnkapitålet. Foto JL 2021.

Den gotiska långhusdelens kolonnbas, sedd från nordöst. Hörnornamenten var troligen lämnade för att huggas till senare. Foto JL 2021.

Valvkonsol på norra muren i den gotiska långhusdelen. Till höger det romanska långhusets sockel mot öster, synlig bakom bakersta bänken i den gotiska långhusdelens norra sida. Foto JL 2021.

Det romanska långhuset mot väster. Foto JL 2021.

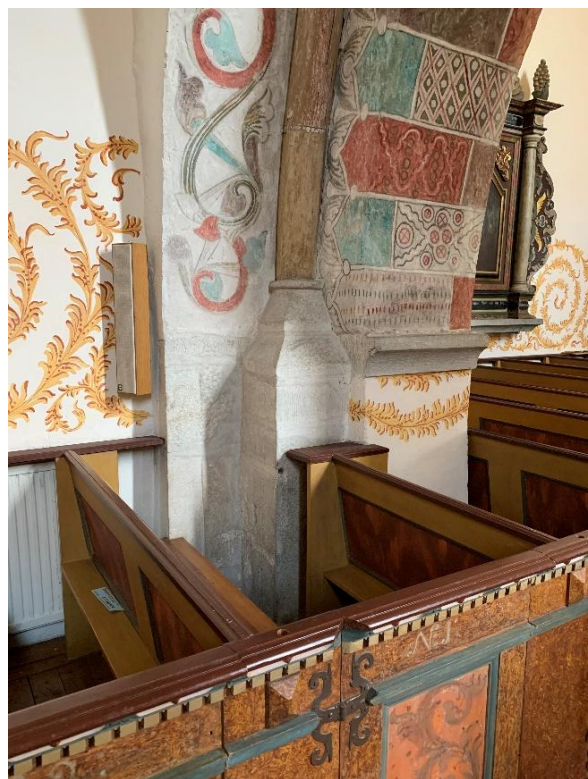
Interiör av det romanska långhuset mot väster ovan, och öster. Foto JL 2021.

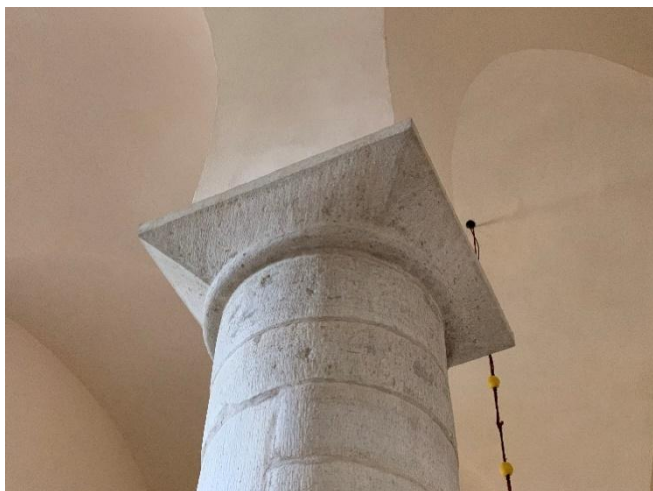
Den äldre triumfbågens södra anfang. Målningarna i bågen är från 1200-talets mitt och har aldrig varit överkalkade, rundstav av trä, den enda i sitt slag på Gotland. Foto JL 2021.

Den äldre triumfbågens södra anfang sett från öster samt bågens topparti, med i trä skulpterad slutsten. Foto JL 2021.

Den äldre triumfbågens norra sida med detalj av målningar och av målningsrester även på den i trä tillverkade rundstaven. Till höger bågens norra anfang. Foto JL 2021.

Det romanska långhusets valv, sedda mot sydöst. Nedan kolonnens kapital, sett från nordöst. Foto JL 2021.

Det romanska långhusets kolonnbas, sedd från sydöst och nordöst. Den gotiska kolonnens bas synes ha tagit denna till förebild varför den sannolikt var tänkt att återanvändas i det fullbordade gotiska långhuset. Foto JL 2021.

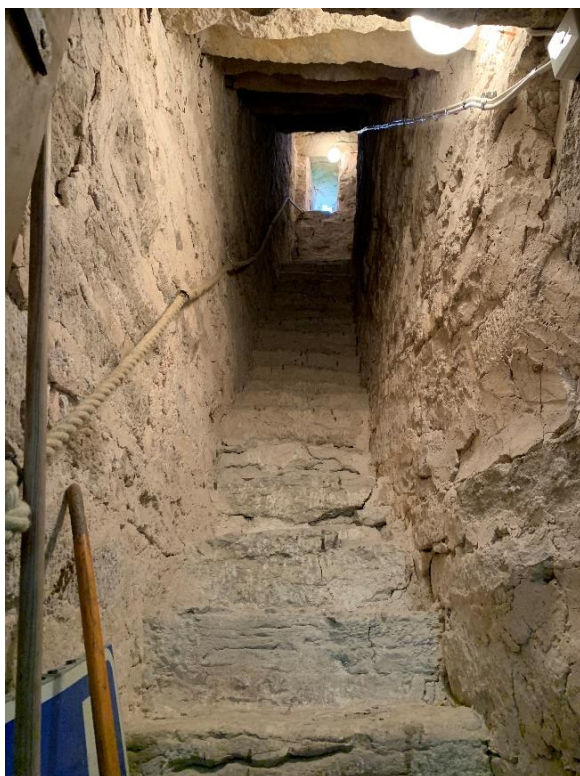
Tornbågen och ringkammaren från sydöst. Tornbågen, som har huggna vederlagsstenar med profil, är vidgad. Foto JL 2021.

Tornbågens södra sida med ristningar och enklare kalkmålningar. Foto JL 2021.

Ringkammaren mot väster. Kalkmålningarna av helgonbilder utfördes vid mitten av 1400-talet. Till höger uppgång till tornet med dörr in mot kyrkorummet, inte mot ringkammaren. Foto JL 2021.

Trappa i tornets södra mur samt trappans mynning i första övervåningen. Öppningen har en tröskel i trä. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning mot sydöst och mot söder. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning mot sydväst med mynningen för murtrappan nedifrån och öppen murtrappa till andra övervåningen. Nischen till den fyrpassformade gluggen till vänster. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning mot öster med utgång till långhusvinden. Murningen i tornet är omsorgsfullt gjord och de flesta stenarna har en jämnt utförd pikhuggning. Nedan tornet mot nordväst samt innersmygen till den fyrpassformade gluggen i tornets södra mur. Foto JL 2021.

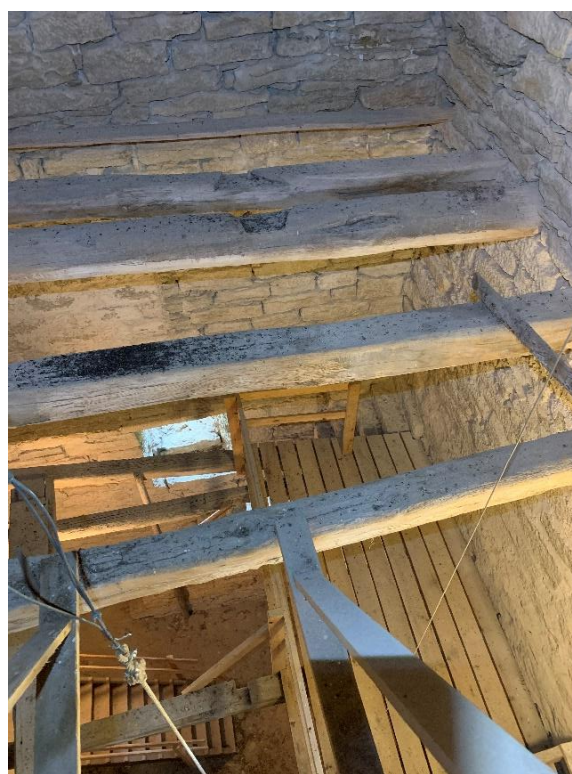
Blick uppåt mot nordväst från tornets första övervåning genom den andra och tidigare tredje övervåningen, vars bjälklag helt saknar golvplank. Ovanför valvet ligger klockvåningen. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning mot söder och norr. Avtryck finns på murarna av träkonstruktionen till ett tidigare magasinrum (?) längs med östra sidan. Att mindre murbruk ingår i murverket på södra sidan kan bero på att muren fuktskadades av den bortfallna puts som syns på foton före restaureringen 1957. Trägolvet förbinder murtrapporna. Foto JL 2021.

Murtrappa från tornets andra övervåning och uppåt. Ingång och rundning i tornets nordvästra hörn. Foto JL 2021.

Murtrappa i norra muren från tornets andra övervåning och uppåt, sedd uppifrån mot väster. Vid vilplanet ingång till tornets tidigare tredje övervåning samt ljusglugg i norra muren, något större än de övriga. Till höger bjälklaget till tidigare tredje övervåningen sett nedåt åt sydväst. Två av de till synes ursprungliga bjälkarna har urtag för tidigare anordningar eller för att bjälken tidigare haft annan funktion. Foto JL 2021.

Valvet mellan tidigare tredje övervåningen och klockvåningen sett mot sydöst och sydväst med avtryck av skålbträder från valvslagningen, varav några delvis sitter kvar. Foto JL

Murtrappan i norra muren, fortsättningen förbi valvet upp till klockvåningen. Murverket är mycket grövre än längre ner i tornet. Till höger ovasidan av valvet, sedd mot väster. Den släta ovasidan kan ha utgjort golv i klockvåningen. Foto JL 2021.

Klockvåningen mot norr med trappans mynning i nordöstra hörnet. Foto JL 2021.

Klockvåningen mot nordväst i höjd med ljudgluggarna och vid murkrönet. Foto JL 2021.

Klockvåningens sydvästra hörn med indragning av muren strax under murkrönet. Till höger klockan, sedd uppifrån mot nordöst. Bjälkarna i förgrunden visar urtag för tidigare klockupphängning. Foto JL 2021.

Några av klockvåningens väderbitna ekbjälkar med upplagda stenar för kimbning, att framkalla klang med lätta slag på olika ställen på klockan. Foto JL 2021.

Stjärnformat bärverk av bindbjälkarna i tornhuvens konstruktion. Foto JL 2021.

Bärverket sett underifrån med synliga dymlingar. Tornhuvens konstruktion sett uppåt med kryss, varav flera försedda med stegpinnar, nu ersatta av trästegar med räcken och vilplan. Foto JL 2021.

Passage från tornet till långhusvinden, sedd från östra sidan. Till höger murverket i tornets östra mur (långhusets västra gavel) med jämn pikhuggning över ytan, liksom in mot tornet. Foto JL 2021.

Det romanska långhusets vind mot väster. Foto JL 2021.

Det romanska långhusets vind mot öster. Foto JL 2021.

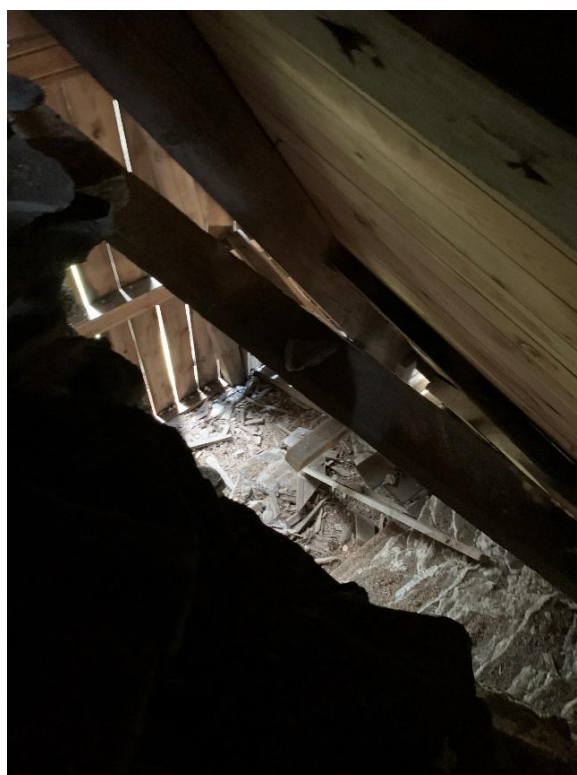
Det romanska långhusets vind. Till vänster valv över södra sideskeppet. Till höger passage till gotiska långhusdelen, ursprungligen passage till det romanska korets vind. Foto JL 2021.

Passagen från romanska långhusvinden till gotiska långhusdelens vind med steg upp på valvet i fonden, som visar höjdskillnaden. Till höger det romanska långhusets östra gavel, kringbyggd av den gotiska långhusdelens panelvägg. I gaveln avtecknar sig det rivna romanska korets tak. Fördjupningen utgör hål efter korets taknock, vilket tyder på att koret stod under tak när långhuset byggdes färdigt. Foto JL 2021.

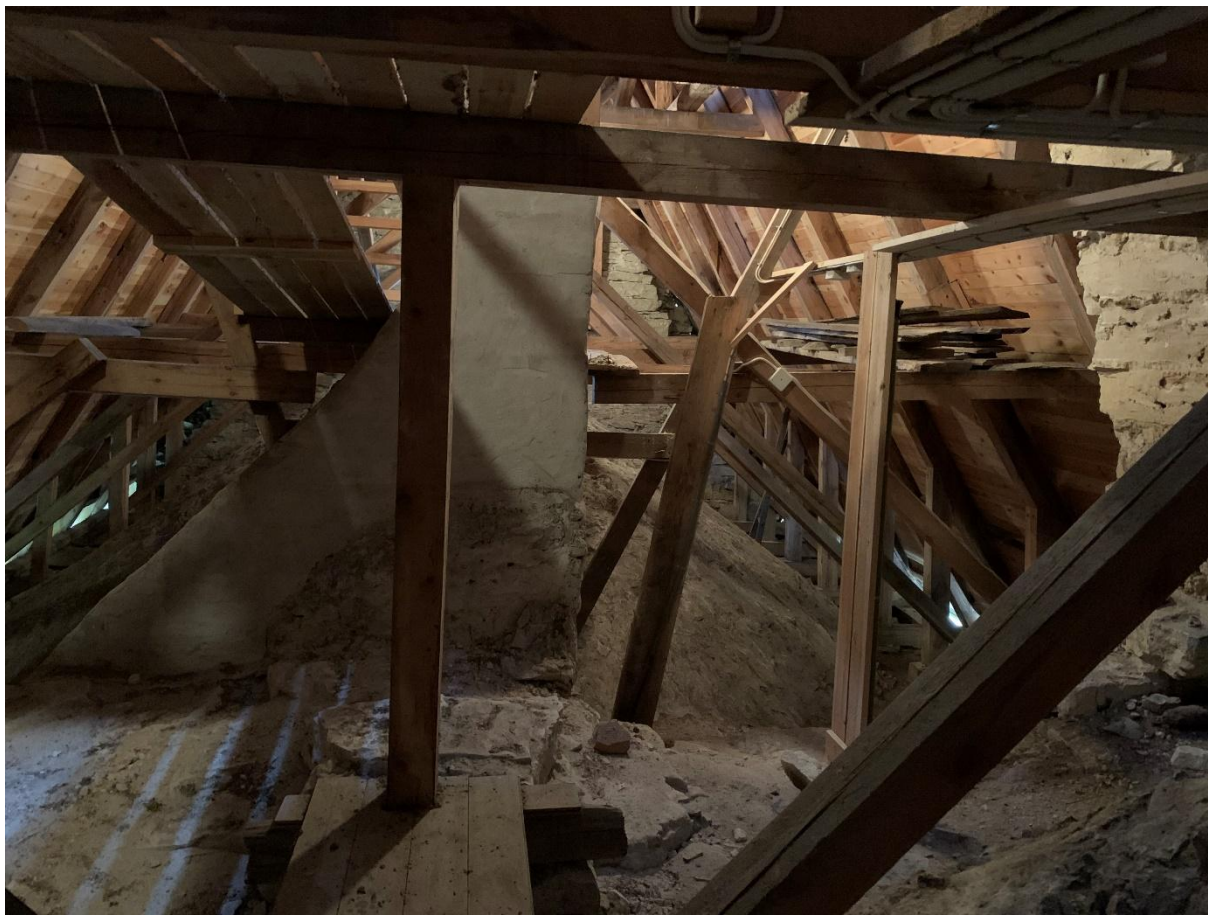
Det romanska långhusets östra gavel. Avtryck, sannolikt efter takkam på det romanska koret. Till höger avtryck i putsen efter korets takfall. På delar av långhusgaveln sitter ännu 1200-talsputs kvar som dolts av det gotiska tillbygget. Foto JL 2021.

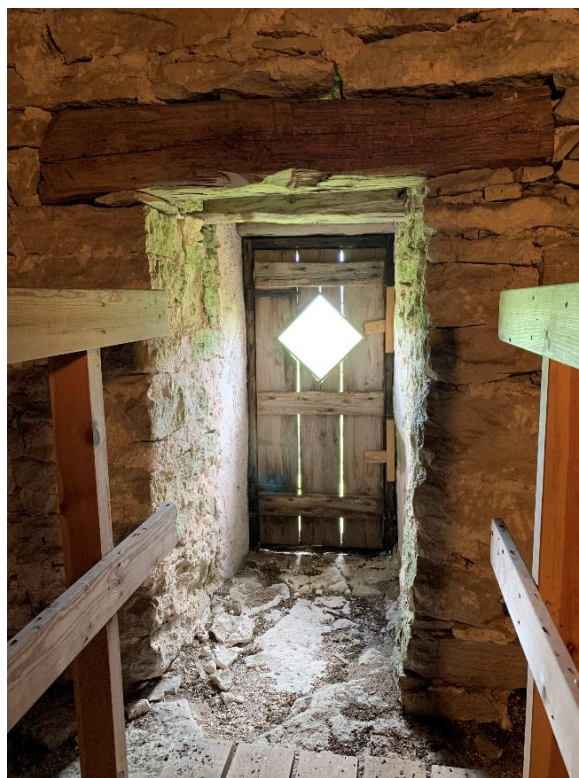
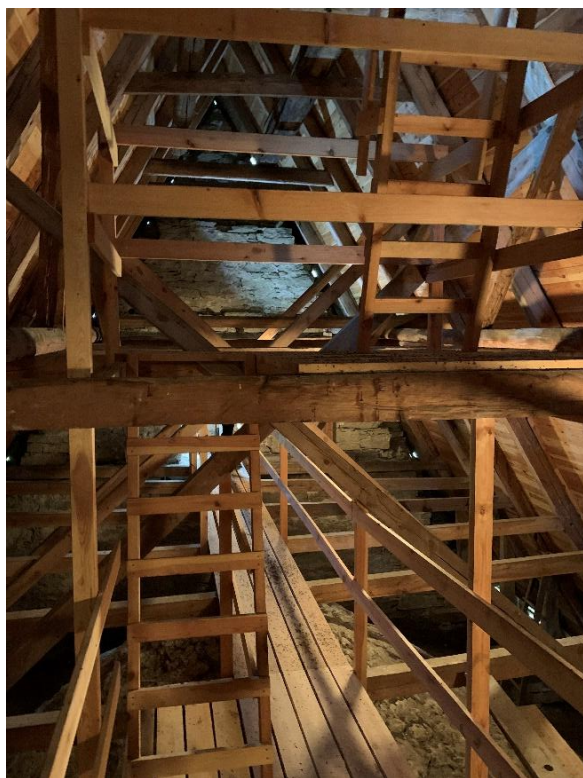
Den gotiska långhusdelens provisoriska avslutning åt väster. Till vänster panelväggen ovanför den romanska långhusgaveln. Till höger den södra av träöverbyggnaderna ovanför sidomurarna åt väster. Foto JL 2021.

Den gotiska långhusdelens vind sedd mot öster genom den vida bågen in mot korvinden. Till höger södra delen av den vida bågen, sedd från korvinden i öster. Stenarna i bågen är lagda i ett tjockt bruk men in mot koret har bågen en mycket ojämn kant som gör att själva bågens bredd skiftar och stenarna skjuter ut på olika avstånd från murverket i övrigt. Foto JL 2021.

Korvinden mot öster i nivå med valvet. I förgrunden skorstensstocken. Foto JL 2021.

Korvinden mot öster. Till höger lastport i korvindens gavelröste. Foto JL 2021.

Inredning och inventarier

På det medeltida murade altaret står ett retabel från 1300-talets början. De flankerande tornen hänger inte riktigt samman med retablets mittparti och kan ha haft en mer fristående placering. En ny altartavla med skulpterad omfattning ersatte denna år 1730 och målades 1745. År 1907 fick den återge sin plats till den nyrestaureerade medeltida altartavlan och hängdes 1938 upp på nordmuren. Av korets nischer har en på norra sidan, sannolikt sakramentsskåpet, dörrar, kompletterad 1897 av en skulpterad omfattning, avlägsnad 1957 och återuppsatt 2009. I långhusportalens östra smyg sitter en nisch med vigvattenskar, ett av ett mindre antal medeltida vigvattenskar av sten som bevarats på Gotland och en av få med dekorativ nischomfattning.

Infällda i korgolvet ligger tre röda kalkstenshällar som har förmodats utgöra tidigare altarskivor till sidoaltaren. En brudpall från 1781 var ursprungligen kyrktagningspall. Predikstolen är från 1669. Invid västra kolonnen i långhuset står dopfunten på sannolikt ursprunglig plats. Bänkinredningen tillverkades 1736 av Jöran Groth och målades 1746 av Johan Hernell. Kyrkan har ytterligare ett par inredningsföremål från 1700-talet, som nummertavlan och inredning från sakristian. Klockan göts om 1706. Den nuvarande orgeln, byggd av Anders Persson i Viken 1973, anskaffades 1994 från Tingsö.

Kyrkan har ett par anmärkningsvärda bevarade medeltida träföremål. Kvar i kyrkan finns en ovanligt rikt skulpterad offerstock, ursprungligen piedestal till ett nu försvunnet krucifix. På Historiska Museet i Stockholm förvaras en samlad uppsättning av medeltida möbler, troligen från 1200-talet, av inte mindre än tre olika delar: en läspulpet, en bänk och en karmstol. Bänken har på ena sidan en anordning som sannolikt utgjorde stöd för en stående person. På Gotlands Museum finns tre helgon- och apostlabilder från 1300-talet, samt en Kristusbild från 1400-talet, troligen tillhörande ett krucifix.

Altaranordningen. Foto JL 2021.

Retabel från 1300-talets början, sannolikt anskaffat till det just färdigställda koret. Målat bland annat på 1600-talet och senast av Carl Wilhelm Pettersson 1907. Altarbrun tillverkat av Cedergren & Eriksson 1958. Foto JL 2021.

Detaljer av retabelt mittparti och flyglar. Foto JL 2021.

Detaljer av retabelts hörntoureller. Ansiktsmask från den norra och Mariabild från den södra. Foto JL 2021.

Retablets baksida. Den norra sidotourellen med ursprunglig målning på baksidan. Tourellerna är löst anslutna till retablet. Till höger inskrifter från ommålningar, bland annat 1669 och 1907. Foto JL 2021.

Retablets baksida. Det krönande krucifixet har varit fäst på en löst fäst stav som sannolikt användes vid processioner, i dag ersatt med en fast stålstång. Till höger altarets baksida med större infälld nisch i altaret. Foto JL 2021.

Retablet, hängande på korets norra vägg före restaureringen 1897 och före retablets konservering och ommålning 1907. Arkaderna över nedre radens apostlar ersatta av målade änglaflykter. Den uppståndne Kristus i mittgaveln har fått ett målat landskap som bakgrund, sannolikt vid en ommålning på 1600-talet eller senare. Nedan retablet efter ommålning 1907, innan tilläggen dämpades vid restaureringen 1957. Foto (detalj) Olof Sörling ca 1890 och Einar Erici ca 1915, ATA.

Altartavla, tillverkad av Nils Wigman 1730, målad av Petrus Fjellström 1745. Stod till 1907 på altaret. Hängdes 1938 på nuvarande plats på gotiska långhusdelens norra mur. Foto JL 2021 respektive Olof Sörling (detalj) ca 1890, ATA.

Sakramentsskåp på korets norra mur med omfattning från 1897, återuppsatt 2009, efter att ha tagits bort 1957. Foto JL 2021. Till höger foto av skåpen på korets norra sida före 1897. Foto (detalj) Olof Sörling ca 1890, ATA.

Nisch på korets norra mur. Till höger nisch i korets södra mur. Foto JL 2021.

Vigvattensnisch, sannolikt från byggnadstiden vid tidigt 1200-tal, möjligen en senare komplettering. Foto JL 2021.

Tre hällar av röd kalksten i korgolvet. Någon av dessa eller av de hällar som finns på kyrkogården kan vara de tre medeltida altarskivor som noterades under restaureringen 1957. Att antalet är tre kan tyda på att kyrkan haft fler än de sedvanliga två sidoaltarna eller att det romanska långhusets sidoaltaren stod kvar. Foto Danne Pe Pettersson 2004-05, Visby stift.

Brudpall, tidigare kyrktagningspall, fram- och baksida. Tillverkad 1781. Foto Danne Pe Pettersson 2004-05, Visby stift.

Predikstol, enligt inskrift tillverkad år 1669, senare färgsättning. Foto JL 2021.

Predikstol från 1669, sedd från koret och nedan detalj från trappan. Mellan trappan och korgen finns en liten dörr, i trappan målningar. Foto JL 2021.

Dopfunten från 1200-talets mitt. Foto JL 2021.

Dopfunten med målning före 1897, sannolikt från 1600- eller 1700-talet. Funten har sannolikt från början varit målad, dock okänt hur. Till höger med lock. Foto Olof Sörling ca 1890 respektive Alfred Edle 1926, ATA.

Bänkinredning, tillverkad 1736 av Jöran Groth, målad 1746 av Johan Hernell, invändigt ombyggda 1956. Foto JL 2021.

Bänkinredningen. Från den äldre triumfbågen och bakåt är bänkarna numrerade. Foto JL 2021.

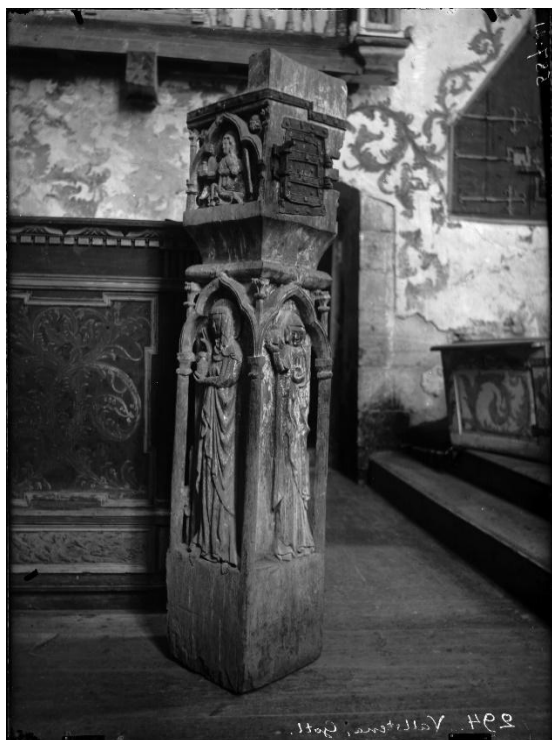
Nummertavla från 1745 samt bord från 1783, gjort av klockaren. Bordet från sakristian används nu sannolikt som flyttbart altarbord. Foto JL 2021.

Orgel, tillverkad Anders Persson, Viken, 1973 för Tingstäde kyrka. Inköpt till Vallstena 1994. Till höger stolar från 1700-1800-tal. Foto JL 2021.

Fattigstock, del av krucifixpedestal, 1200-1300-tal. Foto Danne Pe Pettersson 2004-05, Visby stift.

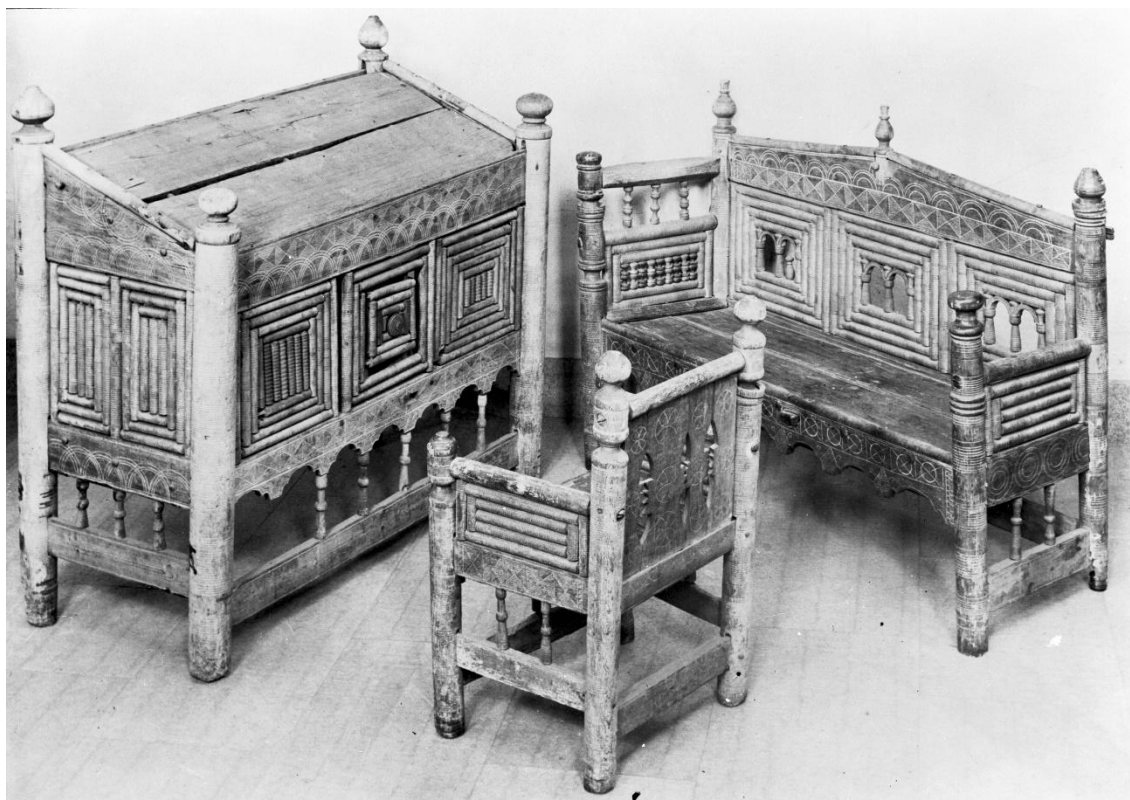
Fattigstocken uppmärksammas mycket i det äldre bildmaterialet. Foto Olof Sörling ca 1890 och Carl R. af Ugglas 1907-12, ATA.

Del av altarbrun av Cedergren & Eriksson, skänkt 1958. Foto JL 2021.

Klockan, omgjuten 1706 av äldre klocka från 1571. Foto JL 2021.

Medeltida möbler, nu i Historiska museet, Stockholm, sedan ca 1910. Foto i ATA.

Träskulptur, S:ta Margareta, stående apostel och S:t Olof från 1300-talet samt Kristusbild från 1400-talet. Nu i Gotlands Museum. Foto Danne Pe Pettersson 2004-05, Visby stift.

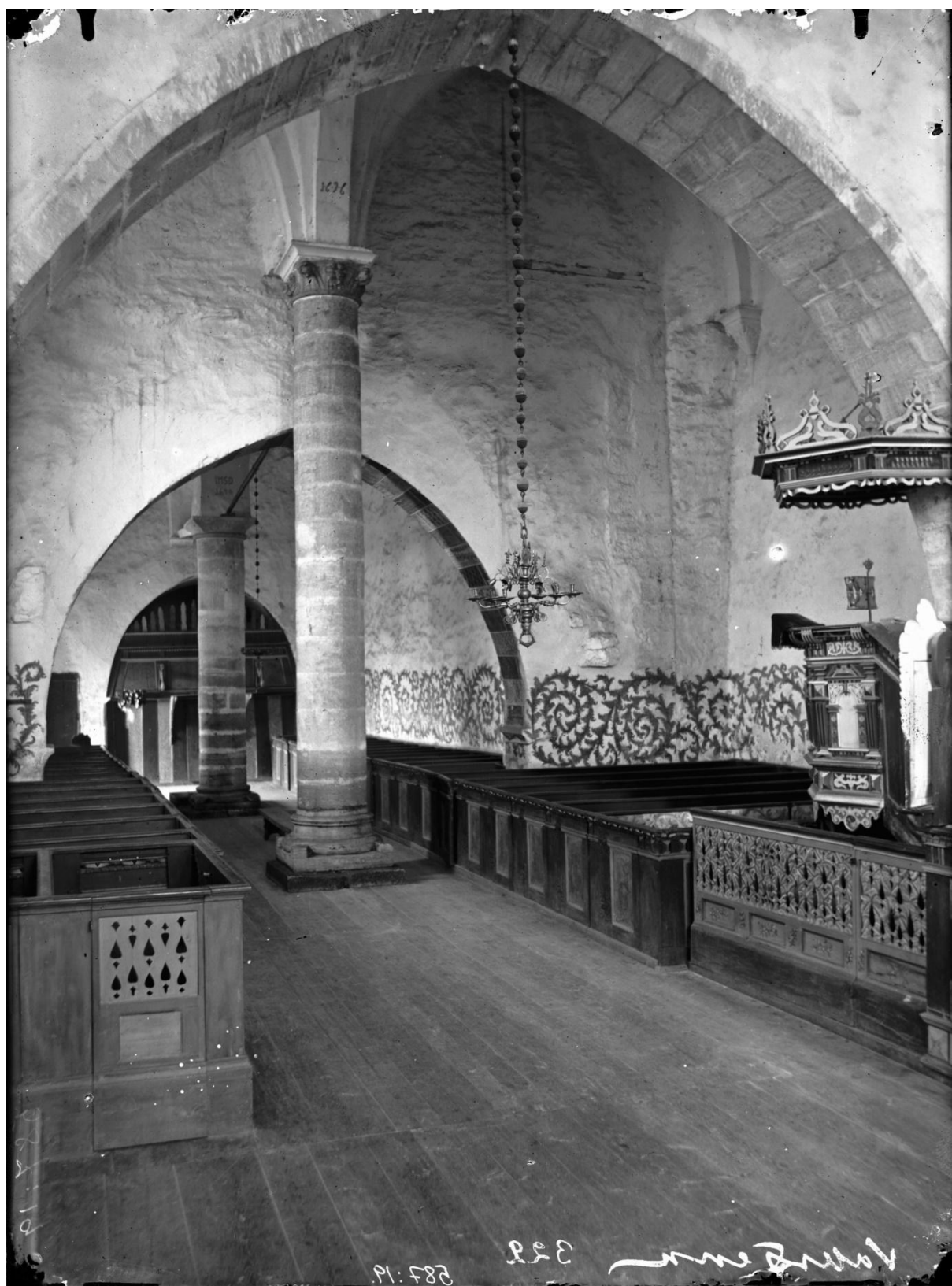
Restaureringar

De senaste restaureringarna

Efter de stora och genomgripande restaureringarna 1897 och 1957 har kyrkan restaurerats år 2000 och 2009. Vid den yttre restaureringen 2000 handlade det främst om att se över de stora yttertaken samt kalkcementputsen som pålades 1957. Den inre restaureringen 2009 inbegrep en rekonstruktion av den målade akantusdekoren från 1700-talet.

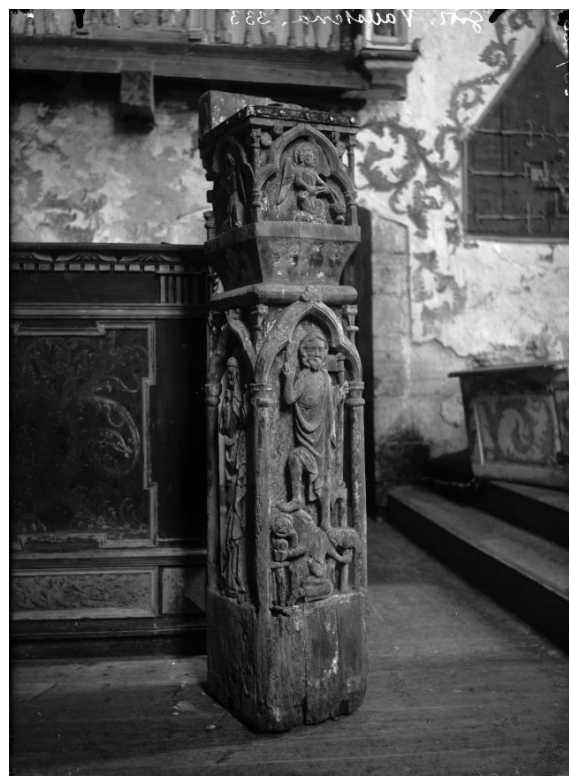
Interiör mot öster före 1897 års restaurering. Långhusfönstren är ännu inte förstörade och 1700-talets altartavla står på altaret. Foto Olof Sörling ca 1890, ATA.

Interiör mot väster före 1897 års restaurering då murarnas ojämnheter avlägsnades eller doldes av tjock puts. Det romanska långhusets östgavel avtecknar sig i murverket liksom det rivna romanska koret och spår som visar att koret var välvt. Årtalet 1696 syftar troligen på en inre ommålning. Den målade rankornamentiken från 1700-talet togs bort 1897 och rekonstruerades 2009. Foto Olof Sörling ca 1890, ATA.

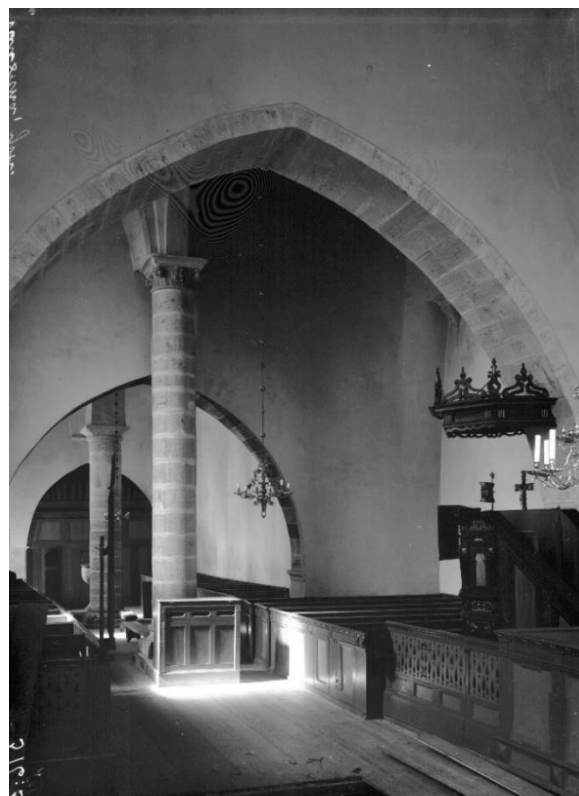
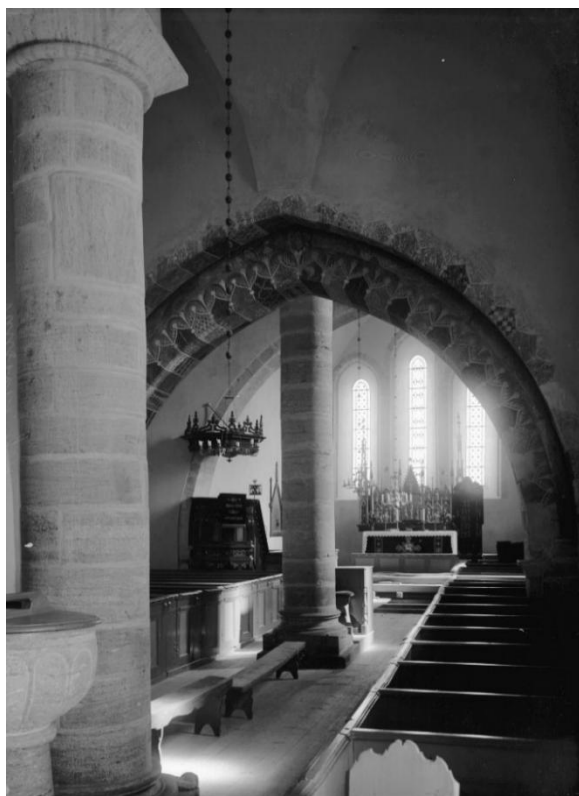
Korets norra mur med altarskåp, sakristieingång och nischer samt spår av medeltida kalkmålningar, före restaureringen 1897. Foto Olof Sörling ca 1890, ATA.

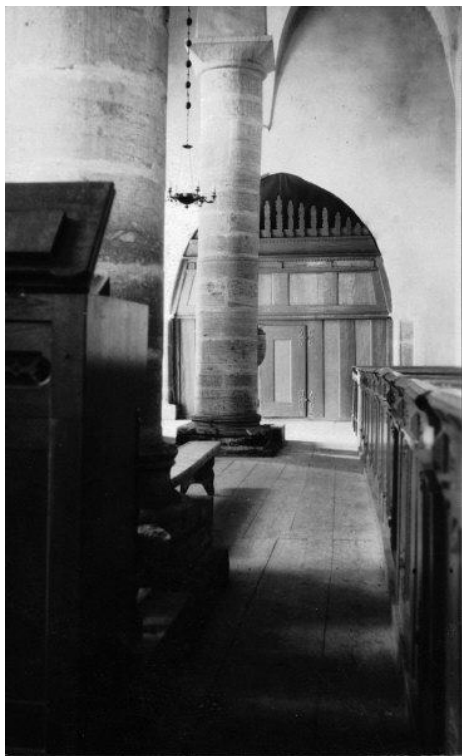
Dopfunten med målad dekor, kanske från 1700-talet, samt offerstocken före restaureringen 1897. Foto Olof Sörling ca 1890, ATA.

Interiör mot öster efter restaureringen 1897 innan det medeltida retablet återuppsattes på altaret 1907 efter restaurering. Efter inramat foto från ca 1900 i sockenstugan. Foto Danne Pettersson 2004-05, Visby stift.

Interiör mot öster och väster efter restaureringen 1897 och retablets återplacering 1907. Foto Alfred Edle 1923, ATA.

Skärmvägg av trä i tornbågen, byggd på 1700-talet för att avskilja ringkammaren från kyrkorummet, senare troligen förändrad. Borttagen 1930 när kyrkan fick orgel som placerades i ringkammaren. Foto 1930, ATA.

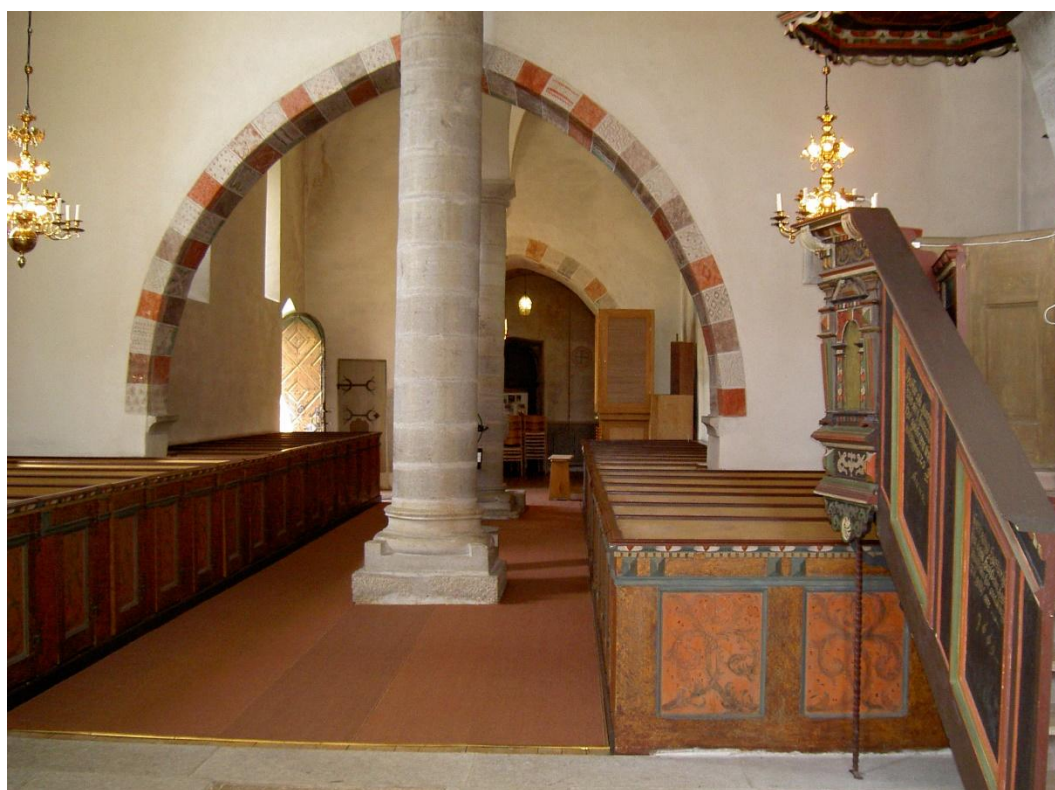
Orgeln från 1930, ritad av Erik Fant och placerad i ringkammaren. Foto Evald Gustafsson 1957 (detalj), ATA. Till höger interiör av långhuset mot väster mot den vid restaureringen 1957 frilagda ringkammaren. Foto Gunnar Svahnström 1958, ATA.

Interiör mot öster strax efter restaureringen 1957. Till vänster står den vid restaureringen flyttade och ombyggda orgeln från 1930, utbytt 1994 mot den nuvarande. Foto Gunnar Svahnström 1958, ATA.

Interiör mot väster efter restaureringen 1957. Foto Gunnar Svahnström 1958, ATA.

Interiör mot öster och väster före restaureringen 2009 då 1700-talets rankdekor rekonstruerades. Foto Jan Utas 2006, efter Vård- och underhållsplan.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna.

Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också.

Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

En bildsten som klassas som Övrig kulturhistorisk lämning finns placerad som nedersta sten mitt för altaret. Stenen är 235 cm lång, 37 cm bred och 20 cm tjock. Rester av rutat segel syns.¹ Stenen påträffades vid renovering av kyrkan 1957.² En del av ett system med fossil åkermark söder om kyrkan ligger delvis på kyrkogårdens sydvästra del. Åkersystemet är klassat som Övrig kulturhistorisk lämning.³

Söder om kyrkan invid fastighetsgränsen ligger en slipskåresten som klassas som Fornlämning. Den är av granit, 70 x 45 cm och 35 cm tjock, bestående av 4 sliprännor. Dessa är 52-65 cm långa, 6-8 cm breda och 3-5 cm djupa. Stenen är flyttad, från fyndplatsen Lilla Bjärke 1:24 som ligger cirka 2 km nordväst om nuvarande läge.⁴

Några meter väster om slipskårestenen står en rekonstruktion av en bildsten som klassas som "Övrig kulturhistorisk lämning". Stenen är bemålad och originalet, som finns på Historiska Museet, påträffades på gravfältet som ligger 300 meter söder om kyrkogården.⁵

Kyrkan

Vid ovan nämnda renovering påträffades bland annat ett 100-tal medeltida mynt, målat glas och pärlor⁶. Utöver detta undersöktes också resterna av ett äldre absidkor. "Grunden var 1,5-2 meter bred och bestod av kalkstenshällar, lagda i rikligt kalkbruk. Den sträckte sig från det romanska långhusets östgavel fram till och något in under det gotiska korets södra mur".⁷

¹ L1976:9599 (Vallstena 110:1)

² Nylén, E. 1957

³ L2020:2162

⁴ L1975:2597 (Vallstena 220:1)

⁵ L1976:9376 (Vallstena 163:1)

⁶ Thordeman, B. 1958

⁷ Gustafsson, E. 1957

Kyrkogården

Cirka 30 meter sydväst om kyrkans kor finns kalkstenshäll, 3 x 2,2 m och 30 cm tjock. Hällen ligger upplagd på mindre stenar, så den ligger helt horisontellt. Den klassas som möjlig fornlämning och som ett föremål med tradition. "Möjligen är att stenens uppgift varit att underlätta forna tiders kyrkobesökarens uppstigande på hästryggen". "Vid denna sten för rättades val en gång i tiden, det är därför socknen kallas Vallstena"⁸.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en

⁸ L1975:143 (Vallstena 201:1)

internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slakten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är uppläst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera

kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan utgör som välbevarat medeltida byggnadsverk en omistlig del av det gotländska beståndet av kyrkor och bidrar genom sin profil till att synliggöra en del i de typiska sätt som gotländska kyrkor förändrats. Det påbörjade men inte fullföljda gotiska långhuset saknar motstycke, men utgör ett här bevarat förändringsstadium som är känt från andra kyrkor.

Den tydliga, välavvägda och välbevarade romanska arkitekturen är av stort värde. Det gäller även de välbyggda övervåningarna i tornet, där särskilt den första står ut med sin utformning.

Ett av kyrkans särmärken utgör även den äldre triumfbågen med sina målningar från mitten av 1200-talet som aldrig varit överkalkade, samt dess unika rundstav av trä som saknar motstycke.

Kyrkans inventarier

Från kyrkan finns bevarat flera kulturhistoriskt mycket utmärkande inredningsföremål. Hit hör den medeltida altartavlan och den offerstock som tidigare varit krucifixpedestal, men också den möbelgrupp från troligen 1200-talet, som ännu 1906 fanns i kyrkan och idag utgör ett av de viktigare föremålen i Statens historiska museums basutställning, genom att den även berättar om hur inredning från ickekyrkliga miljöer sannolikt var utformad.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands mindre till medelstora kyrkogårdar efter en utvidgning åt väster. Kyrkogårdens utvidgning och storlek berättar om sockens expansion och ökade befolkningsmängd.

Kyrkan och kyrkogården ligger öppet i landskapet. Mellan kyrkan och landsvägen i öster finns en slags förgård med den stora platta stenen kallad ”valstenen”. Den bidrar till kyrkomiljöns historia som en central plats i socknen.

På kyrkogården, norr om kyrkan, finns en sockenstuga. Den tillhör en grupp sockenstugor bevarade på sin ursprungliga plats på kyrkogården vilket är ganska ovanligt. Sockenstugan uppfyllde en viktig roll i socknen, det var bland annat sockenbornas ’bank’ där utsäde kunde lagras, men kunde också användas som fattigstuga. Dess plats på kyrkogården förstärker kyrkans centrala roll i socknen.

Den äldre kyrkogården omges av stenmurar av ålderdomlig karaktär. Stenarna är av olika storlek med en del större stenar i basen. Det finns ovanligt många hästbindslen i muren, framför allt den östra sidan där det finns 10 stycken. Flera större kalkstenshällar står lutade mot muren.

De tre ingångarna i söder och öster har medeltida stigluckor med bevarade trösklar.

Kyrkogården saknar helt gångsystem vilket är mycket ovanligt och ger den en ålderdomlig karaktär.

Den äldre kyrkogården omges av en trädkrans vilket ger en lummighet och rumskänsla i det öppna landskapet.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Vallstena socken. Väster om kyrkan finns ett upphöjt område som nås via en kort trappa med gravar för mer prominenta personer. Det är ovanligt på Gotland. 19 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i gravvårdsinventeringen 1996. En uppföljande gravvårdsinventering 2017 utpekade 67 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Vallstena kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Vallstena kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
o. 1200?	Kor med absid, nu försvunna, byggdes.	
t. 1200-tal	Långhuset och större delen av tornet byggdes (SvK anger ”senast omkr. 1210-15”).	GK, SvK
e. 1235	Tornets övre delar byggdes.	SvK
o. 1250	Triumfbågen vidgades och bemålades (aldrig överkalkad). Dopfunten.	GK (GKM) GK, SvK
s. 1200-tal	Koret byggdes, varvid det äldre koret med absiden revs bort, och ett nytt (Ö travén) långhus påbörjades (SvK anger ”omkr. 1240-50”). Sakristian byggdes.	GK, SvK SvK
1200-tal	Svarvad bänk av trä, nu i Statens Historiska Museum. D: o armstol och läspulpet, nu i Statens Historiska Museum.	SvK SvK
o. 1300	Retablet (SvK anger ”från 1300-talets början”). Fattigstocken, ursprungligen troligen krucifixpedestal, av ”Öjamästaren”.	GK, SvK GK, SvK
t. 1300-tal	Träskulptur (stående apostel), av ”Bungemästaren”, deponerad i Gotlands fornsal.	SvK
1326	Gravsten i korgolvet över Bothlingnis och Avtevs i Nordergårde(n).	GK, SvK
1350	Gravsten i korgolvet över kyrkoherden Petrus. Enligt runinskrift gjord av Olof Bingil.	GK
o. 1350	Processionskrucifix (SvK anger ”omkr. 1360”), monterat på altarprydnaden där det var monterat redan 1830.	GK, SvK SvK
ca 1350-75	Träskulptur (stående biskop), deponerad i Gotlands fornsal. D: o (tronande S:t Olof), ur ”Egypticus” krets, deponerad i Gotlands fornsal.	SvK SvK
ca 1400-50	Träskulptur (stående S:ta Margareta trampande en drake), av ”Bälmästaren”, deponerad i Gotlands fornsal.	SvK
ca 1400-50	Träskulptur (tronande madonna), av Misericordieverkstaden, deponerad i Gotlands fornsal. D: o (stående apostel), av Misericordieverkstaden, deponerad i Gotlands fornsal. D: o (tronande biskop), av Misericordieverkstaden, deponerad i Gotlands fornsal.	SvK SvK SvK
1400-tal	Passionssvit, avbruten av helgonfigurer, av ”Passionsmästaren” på N långhusväggen, d: o helgonfigurer på N korväggen.	SvK
1571	Kyrkklocka, senare omgjuten.	SvK
1633	Årtal på baksidan av retablet.	SvK
1669	Predikstolen.	GK, Inskr.
o. 1700	Rankmålning i gult som gick ”runt om kyrkan” invändigt, nu mestadels försvunnen.	SvK
1706	Kyrkklockan, omgjuten av Conrad Kleymann, Lübeck.	GKR, SvK
1719	Taket över Ö delen av långhuset sänktes.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1730	Altartavla tillverkad av Nils Wigman (står nu vid långhusets N vägg sedan den flyttats från altaret 1897).	GK, SvK
1736	Trägolvet omtalas i kyrkan.	SvK
	Förfärdigades 19 nya bänkar, altarskrank och en korbänk av snickarmästare Jöran Groth.	GF
1745	Altartavlan målades av Petrus Fjellström.	GK, SvK
	Dopfunten målades (färgrester bevarade).	SvK
o. 1750	Bänkinredningen, målad av Johan Hernell.	GK
1768	Blixtnedslag skadade tornet	GF
1779	Trägolvet omtalas i sakristian.	SvK
1783	Blåmålat bord med låda i sakristian, tillverkat av klockaren och målat 1784.	SvK
1784	Bekännelsepall.	SvK
1700-tal	Möbler i sakristian, ”anmärkningsvärt vackra”.	SvK
1830	Trägolvet omtalas på korets upphöjda del.	SvK
1895	Nya glas i fönstren. Ny dörr till torntrappan. Ny väggskåpsomfattning.	GF
1897	Restaurering:	SvK
	Predikstolen målades med marmorering och bänkkvarteren med gråbrun färg. Retablet flyttades från korets N mur till altaret. Dopfunten flyttades från S sidan av altaret i koret till sin nuvarande plats V om gamla långhusets mittkolonn.	
s. 1800-tal	Kyrkan putsas om invändigt.	GF
1907	Retablet nymålades.	GK, SvK
1930	Orgel byggd av Åkerman & Lund, Stockholm.	ISO
1948	1700-tals inredningen i sakristian revs ut.	GF
1951	Reparation av tornhuvud med bl.a. ny panel.	GF
1957	Kyrkan restaurerades efter förslag av arkitekt Bengt Romare.	GK
	Sockenmagasinet ombyggt till bårhus. Ny fasadputs på hela kyrkan. Väggar och valv invändigt rengjordes. Kalkmålningar togs fram och konserverades. Framtagning och konservering av äldre färgskikt på bänkar, altarskrank, predikstol, väggskåp, dopfunt m.m. Nytt trägolv. Installation av elbelysning och vattenburen värmeledning med pannrum under sakristian som förlängdes något åt väster för att ge utrymme för en trappa till pannrummet. Tornrummet frilades. Orgeln renoverades och försågs med ny fasad och flyttades till långhusets nordvästra hörn. Faltaken lades om.	GF
1988	Retablet och fattigstocken konserverades av C. H. Eliason.	GF
1989	Kyrkogården utvidgades.	GF
1994	Orgeln byttes mot en som köpts av Tingstäde kyrka, byggd av Anders Persson, Viken.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2000	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby. Reparation av tornhuvens stomme och panel. Ny fasadputs och kalkavfärgning (på tornet med bibehållande av KC-putsen). Ljudgluggarna och södra korfönstret konserverades. Omläggning av faltaken på koret, sakristian och långhuset. Reparation av fönstren. Ny åskskyddsanläggning. Nytt trägolv i tornets övervåning, samt inspektionsbryggor och belysning på vindarna och i tornhuven. Bortrivning av äldre skorsten. Ny oljepanna. Reparation av stigluckornas puts.	GF
2006	Konservering av portaler. Prolitas.	GM
2006	Stenkonservering av gravvårdar. Stenkultur i Stockholm AB.	GM
2006	Konservering av kalkmåleri.	GM
2006	Konservering av stendetaljer. Stenkultur i Stockholm AB.	GM
2006	Restaurering av sockenmagasin/likvagnsbod.	
2007	Restaurering av kyrkogårdsmur. Länsstyrelsens uppdragsverksamhet, Tage Wickström.	GM
2013	Konservering av sten, södra stigluckan. Entreprenör Stenkonserverator André Sinnemark.	GM
2015	Stöldsäkring av fattigstock och processionskrucifix samt återmontering av omfattning till sakramentsskåp. Entreprenör konservator Eva Svenning.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilsson Strelow, H. Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd II, 1935.
t.	Tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Gustafsson, E. 1957. Undersökning av grundrester efter äldre absidkor i Vallstena kyrka, Go. Gotlands Fornsal dnr: 352a/57.
 Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm
 Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Inventering av inventarierna i Vallstena kyrka 2005-2005, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Vallstena kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Inventering av Vallstena kyrkogård, utförd 2017 av Gotlands Museum.
 Nylén, E. 1957. Gotland Vallstena kyrka. Dokument utan dnr i Gotlands Museums arkiv.
 Program för utvändiga restaureringsarbeten på Vallstena kyrka, upprättat 1998 av arkitekt Jan Utas.
 Program för invändiga restaureringsarbeten i Vallstena kyrka, upprättat 2006 av arkitekt Jan Utas.
 Thordeman, B. 1958. Brev till Gotlands Fornsal. SHM dnr 1399/58.
 Vård- och underhållsplan Vallstena kyrka 2006. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd II, 1935.
 Öhrman, R. Sockenmagasin på Gotland, Gotländskt Arkiv 1990.

Kartor

Skattläggningskarta Vallstena sn 1753. Lantmäteristyrelsen H 83-1:2.
 Laga skiftes karta 1878. Lantmäteristyrelsen H 83-2:1.